

Kocatepe İslami İlimler Dergisi

Journal of Kocatepe Islamic Sciences

e-ISSN: 2757-8399

cilt/volume: 7 • sayı/issue 2 • (Aralık/December): 575-598

Tefsîrü'l-Menâr'da Klasik Tefsirlere Yönelik Eleştiriler

Criticisms of Classical Commentaries in Tafsîr al-Manâr

İbrahim YILDIZ

Doç. Dr. Mersin Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı

Associate Professor, University of Mersin, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Tafsîr
Mersin/Türkiye

i.yildiz@mersin.edu.tr orcid.org/0000-0003-0438-6994

Murat KAYACAN

Prof. Dr. İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Tefsir Anabilim Dalı

Prof. University of İzmir Kâtip Çelebi, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Tafsîr
İzmir/Türkiye

dr.muratkayacan@gmail.com orcid.org/0000-0003-2131-0692

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 02.07.2024

Kabul Tarihi / Accepted: 19.11.2024

Yayın Tarihi / Published: 15.12.2024

Atf: Yıldız, İbrahim – Kayacan, Murat. “Tefsîrü'l-Menâr'da Klasik Tefsirlere Yönelik Eleştiriler”. *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 7/2 (Aralık 2024), 575-598. <https://doi.org/10.52637/kiid.1508643>

Cite as: Yıldız, İbrahim – Kayacan, Murat. “Criticisms of Classical Commentaries in Tafsîr al-Manâr”. *Journal of Kocatepe Islamic Sciences* 7/2 (December 2024), 575-598. <https://doi.org/10.52637/kiid.1508643>

İntihal/Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi/This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Yayıncı/Publisher: Afyon Kocatepe University • <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kiid> • kiid@aku.edu.tr

© İbrahim YILDIZ – Murat KAYACAN | Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Tefsîrû'l-Menâr'da Klasik Tefsirlere Yönelik Eleştiriler

Öz

İslâm dünyası, ilk beş asırdan sonra diğer medeniyetlere kıyasla ilmî ve fikrî olarak önemli ve ciddi bir gelişme gösterememiştir. Bu durum, 19. yüzyıldan itibaren Batı'nın askerî ve kültürel baskılarının da etkisi ile Müslüman aydınlar tarafından ciddi şekilde sorgulanmıştır. Tefsir ilmi özelinde başlayan sorgulamalarda Mısırlı âlimlerden Muhammed Abduh (1849-1905) ve öğrencisi Reşîd Rızâ'nın (1865-1935) kaleme aldıkları *Tefsîrû'l-Menâr* adlı eserde Kur'an'ın toplum üzerinde ilk asırlardaki gibi etkili olamaması hakkındaki düşüncelerini ortaya koydukları görülmektedir. Bu bağlamda çalışmamızın araştırma sorusu şudur: "Menâr yazarlarına göre Kur'an'ı tefsir etmenin temel hedefi nedir ve onun Müslümanlara bir hidayet rehberi olmasının önünde engel olarak kabul edilebilecek tefsir yöntemleri nelerdir?" Bu noktada *Tefsîrû'l-Menâr* yazarları, sorunun temel nedeninin Kur'an'ın hidayet ve irşat temelli ana hedefinin gözden kaçırılması olduğunu savunmuşlardır. Müfessirlerin Kur'an'ı tefsir ederken bu ana hedeften saptıran yöntemler kullanmalarının Müslümanları Kur'an'dan ve dolayısıyla onun hidayet ve irşadından uzaklaştırdığını belirtmişlerdir. Araştırmamızda *Tefsîrû'l-Menâr* adlı eser, literatür taraması yöntemi kullanılarak incelenmiş, ortaya koydukları eleştiriler tespit edilmiş ve her bir eleştiri için yeteri kadar örnek verilerek konu hakkında değerlendirme yapılmıştır. Araştırmada tespit edilen bu eleştirilerden bazıları tefsir çevrelerince olumlu kabul edilmiş, bazıları hakkında ise aşırı ve hatalı olduğuna dair görüşler ortaya konulmuştur. Muhammed Abduh ve Reşîd Rızâ'nın, *Tefsîrû'l-Menâr*'da ortaya koydukları eleştirilere öncelikle kendilerinin uymaları beklenilir ise de bazen eleştirdikleri bu hususlara riayet etmedikleri görülmüştür. Bu durumun farkında olan Reşîd Rızâ, konuya dair açıklamalarda bulunarak kendilerini bir bakıma mazur göstermeye çalışmıştır. Elde edilen bulgulara göre *Tefsîrû'l-Menâr*'ın tefsirin ana hedefleri ve tefsirde kullanılması gereken yöntemler hakkındaki eleştirileri günümüzde de geçerliliğini korumakta olup bu konudaki araştırmalar ve tartışmalar hâlâ sürmektedir. Bu noktada gerek yaşadıkları toplumu gerekse daha sonraki nesilleri etkileyen bu iki müfessirin klasik tefsirlere yönelik ortaya koydukları eleştirilerini sistematik bir şekilde ortaya koymak önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Menâr Tefsiri, Muhammed Abduh, Reşîd Rızâ, Hidayet, İslah.

Criticisms of Classical Commentaries in Tafsîr al-Manâr

Abstract

The reality of the scientific and intellectual stagnation and decline experienced by the Islamic world after the first five centuries has been seriously questioned by our scholars. This questioning became especially prominent from the 19th century onwards, influenced by the severe attacks of the West. In the specific field of tafsîr (Qur'anic exegesis), it is observed that Egyptian scholars Muḥammad 'Abduh and his student Rashîd Riḏâ have expressed their views in their work, Tafsîr al-Manâr, on why the Qur'ân has not been as impactful on society as it was in the early centuries. In this context, the research question of our study is as follows: "What is the primary objective of interpreting the Qur'ân according to the authors of al-Manâr, and what exegesis methods might be considered obstacles to the Qur'ân serving as a guide for Muslims?" At this point, the authors of Tafsîr al-Manâr argue that the fundamental reason for the problem is the oversight of the primary goal of the Qur'ân, which is guidance and instruction. They assert that the methods used by exegetes that deviate from this main objective have distanced Muslims from the Qur'ân and, consequently, from its guidance and instruction. In our study, the work titled Tafsîr al-Manâr, written by the exegetes, has been examined using the literature review method, and criticisms on the subject have been identified and sufficiently exemplified. Some of the criticisms identified in the research have been accepted by tafsîr circles, while some have been deemed excessive and erroneous. Although it is expected that the authors themselves adhere to the criticisms, they put forward in Tafsîr al-Manâr, there have been instances where they did not abide by these limits. Aware of this situation, the authors have tried to justify themselves by providing explanations for

why they violated the limits. According to the findings, the criticisms of Tafsir al- Manâr regarding the main objectives of exegesis and the methods that should be employed in interpretation remain relevant today, and research and discussions on this topic are still ongoing. At this point, it is important to systematically present the views of these two exegetes, who have influenced both their contemporary society and subsequent generations

Keywords: Tafsir, Qur'an, Tafsir al-Manâr, Muḥammad 'Abduh, Rashîd Riḍâ, Guidance, Reform.

Giriş

İslâm kültür dünyası, 7. yüzyılın başlarında dünya tarihi sahnesine çıkmış ve her açıdan yükselişini sürdürmüştür. 16. yüzyılın ortasında bu yükseliş yavaşlamaya başlamış ve 16. yüzyıldan 17. yüzyıla geçiş döneminde, istisnalar bir yana duraklama dönemine geçiş kendini göstermiştir.¹ Sonraki dönemlerdeyse gerek iç çekişmeler gerekse dış etkenlerden dolayı ilim ve medeniyet sahasında önemli ve ciddi gelişme gösteren diğer toplumlara ayak uyduramamıştır. İlim ve medeniyet sahasında ciddi yenilikler üretemeyen İslâm medeniyeti, uzun yıllar bu sorununu çözememiştir.² Bu dönemdeki bazı âlimlerinin önceki âlimlerin her şeyi düşünüp, her şeyi yazdıklarını iddia etmeleri ve yeni düşüncelere sert tepki vermeleri sonucu bu fikrî ve ilmî donukluk daha da artmıştır.³ 19. yüzyıldan sonra İslâm toprakları düşmanlar tarafından işgal edilmeye, tüm sahalarda yenilgiler alınmaya başlanmıştır. Batı'nın düşünce olarak yakaladığı seviye, bilim ve teknoloji alanında sağladığı ilerleme, İslâm dünyasında ciddi bir hayranlık meydana getirirken aynı zamanda Müslümanların içinde buldukları bu durumu ciddi bir şekilde sorgulamalarına da sebep olmuştur. Onlara göre Batılılar akli işlevsel kılıp pozitif bilimler ve teknolojiye ileri giderken Müslümanlar, İslâm'ın kendilerine sağladığı potansiyeli kullanmayıp geri kalmışlar, katı bir durağanlığın içine düşmüşlerdir. Netice olarak Müslümanların her alanda geri kaldığı, ciddi bir ıslah ve tecdid hareketinin başlatılması gerektiği temel bir yaklaşım olarak benimsenmiştir.⁴ Bu dönemde müsteşriklerin İslâm dünyasında yaşanan zayıflamanın ve gerilemenin asıl sebebi olarak dini göstermeleri, Müslümanlar arasında büyük bir tepkiye neden olmuştur. Bazı âlimler, sorunun Kur'an ve Sünnet'te olmadığını, zamanla bu kaynaklardan uzaklaşan Müslümanların onları yeterince doğru anlayıp hayata aktaramamalarında olduğunu belirtmişlerdir. Muhammed Abduh ve talebesi Reşîd Rızâ da bu âlimlerdendir. Mısır'da bu sorunun çözümü için yeni bir ıslah hareketi başlatan bu iki âlim, İslâm dünyasındaki ilmî ve fikrî gerilemenin çözüm yollarını aramışlar ve kendilerince ürettikleri çözümleri çıkardıkları dergilerde ve kaleme aldıkları tefsirde sunmuşlardır.

Abduh ve Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*'da İslâm dünyasının içinde bulunduğu sorunun temel sebebi olarak asr-ı saadette yaşanan İslâm ile günümüz Müslümanlarının İslâm anlayışları arasındaki engelleri görmüşler ve bir tefsir kaleme alma amaçlarını, toplumsal ıslah ve hidayet olarak belirlemişlerdir. İkisine göre sahâbe ve sonraki nesillerin gerçekleştirdikleri başarının sırrı, onların Kur'an'ın hidayetinden eksiksiz bir şekilde yararlanmalarıdır.⁵ Bu nedenle tefsir faaliyetlerinde amaçtan uzaklaştıran her türlü metodu eleştirmişlerdir. Özellikle Rızâ'nın Müslümanların geri kaldığı yönleri tespit ederek bunların düzeltilmesinde yegâne çare olarak sunduğu ıslah projesi, bir yönüyle devlet bünyesindeki ıslahatları, diğer yönüyle Müslümanların yaşam ve düşüncelerindeki yanlışlıkların giderilmesini ve özellikle dinî ilimler sahasında yenilenme düşüncesi ekseninde şekillenen yeni bir yaklaşımın yerleştirilmesi

¹ Fuat Sezgin, "İslâm Bilim Tarihinde Duraklamanın Başlangıcı ve Yaratıcılığın Son Bulmasının Nedenleri", *Orta Asya'da İslâm Temsilden Fobiye*, ed. M. Savaş Kafkasyalı (Ankara, 2012), 1/159-160.

² Kemal Sözen, "İslâm Düşüncesinin Duraklama Sürecine Girmesinin Sebepleri", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1997), 105.

³ Zahir Kızmaz, "İslâm Dünyasında Geri Kalmışlık Sorunu ve Fuat Sezgin'in Konuya İlişkin Görüşleri", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/Özel Sayı (Güz 2019), 103.

⁴ Mesut Kaya, *Çağdaş Tefsirlerde İsrailiyat Eleştirisi* (İstanbul: İsam Yayınları, 2018), 246.

⁵ Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr* (Mısır: el-Hey'etü'l-Misriyyetu'l-'Amme li'l-Kitâb, 1990), 1/26.

faaliyetlerini kapsamaktadır.⁶ Bu noktada onlar, Kur'an'ı bir hidayet ve ıslah kitabı olarak görmüşler, ondaki hikmetlerin toplumsal ve kişisel hayata aktarılması konusunda gayret sarf etmişlerdir. *Menâr* yazarlarına göre Allah Kur'an'ı ne hukukçuların kanun kitapları gibi kuru ve dünyevî bir kanun kitabı; ne insan bedenini iyileştirmeyi amaçlayan bir tıp kitabı; ne tarihî olayların anlatıldığı bir tarih kitabı; ne de kazanç ve gelir yollarını açıklayan bir ticaret kitabı şeklinde indirmiştir.⁷ Bu nedenle onlar, Kur'an'ı böyle görenleri kıyasıya eleştirmişlerdir. Çünkü onlara göre tefsir, ilim ve ehliyet sahibi müfessirlerin ifasına memur oldukları dinî ve ahlâkî bir vazifedir.

Menâr yazarlarının tefsire yükledikleri görev ve müfessirlerin bu görevin gerçekleşmesine engel olacak tarzdaki açıklamalarına yönelik eleştirileri bu çalışmanın ana eksenini oluşturmaktadır. Dolayısıyla çalışmamızda cevabı aranacak olan soru şudur: “*Menâr* yazarlarına göre Kur'an'ı tefsir etmenin temel hedefi nedir ve onun Müslümanlara bir hidayet rehberi olmasının önünde engel olarak kabul edilebilecek tefsir yöntemleri nelerdir?” Onlara göre tefsirler, hidayet ve ıslahın gerçekleşmesini ana hedef olarak belirlemeli, bu hedefe giden yolda engel olabilecek her türlü konudan ve tartışmadan arındırılmalıdır. *Tefsîrû'l-Menâr*'ın çeşitli yerlerinde sıklıkla bu hususa değinen müelliflerin söz konusu eleştirilerini sistematik bir şekilde ele alıp açıklamak, ıslah ekolü müfessirlerinin Kur'an'a ve tefsire bakış açılarını gözler önüne sereceği gibi günümüzde tefsirle uğraşan ilim ehline ve Kur'an'ı kendilerine rehber edinen Müslümanlara da yol gösterecektir.

Gerek Abduh gerek Rızâ gerekse *Tefsîrû'l-Menâr* hakkında akademik camiada birçok araştırma yapılmıştır.⁸ Bu çalışmaların çoğu, *Menâr* yazarlarının genel tefsir anlayışları, hadise bakışları, eğitim, siyaset ve toplumsal ıslah konuları hakkındaki fikirleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu çalışmamızda ise *Menâr* yazarlarının, diğer tefsirlere yönelik amaç ve yöntem açısından yönelttikleri eleştiriler ortaya konulmuştur. Ayrıca birçok araştırmacının da *Menâr* yazarlarının eleştirdikleri bu hususlardan bazılarında kendilerinin de riayet etmediklerine dair iddiaları vardır.⁹ Çalışmamızda literatür taraması yöntemi kullanılarak hem *Menâr* yazarlarının amaç ve yöntem açısından diğer müfessirlere yönelttikleri eleştiriler hem de bu noktalarda kendilerine yöneltilen eleştiriler ele alınıp değerlendirilmiştir. Zira

⁶ Özgür Kavak, “Reşid Rıza'nın ıslah anlayışı ve Davet ve İrşad Okulu Projesi”, *Modernleşme Protestanlaşma ve Seleflikleşme Modern İslam Düşüncesinde Nassın Araçsallaştırılması*, ed. Mürteza Bedir vd. (İstanbul: İSAR Yayınları, 2019), 257.

⁷ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/6.

⁸ Ö. bk. Mehmet Çelik, *Muhammed Abduh ve Tefsirdeki Metodu* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997); Mehmet Zeki İşcan, *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998); Mehmet Furkan Ören, *Muhammed Abduh ve Eğitim Görüşleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013); Mehmet Zeki İşcan, “Muhammed Abduh'ta Dini Düşüncede ıslah ve Yenilik ya da Fikrî Çağdaşlaşma”, *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni* 9 (2015), 117-144; Celil Kiraz, *Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar* (Bursa: Emin Yayınları, 2017), 21-59; Mustafa Aydın, “Muhammed Reşid Rızâ Hayatı, Eserleri, Kişiliği, Tecdid ve İslâh Anlayışı”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/58 (Ağustos 2018), 845-858; Ahmet Özdemir, “Muhammed Abduh'un Kur'an Anlayışı”, *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/33 (2018), 83-101; Mustafa Aydın, *Reşid Rızâ ve Hadis (Neo-Selefilik Ekolü)* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2023); Fatma Demir, *Reşid Rızâ'nın Dini ve Siyasî Görüşleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023); Tuğba Nur Kaya, *Tefsîrû'l-Menâr'ın Usûl Açısından Değerlendirilmesi* (Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023); Mehmet Salmazzem, *Modern Tefsirlerde Kur'an İcazi (Menâr Örneği)* (Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015); Mehmet Salmazzem, “Tehaddî” Âyetlerinin Nüzûl Kronolojisine Dair Farklı Bir Yaklaşım”, *EKEV Akademi Dergisi* 64 (2015), 115-134.

⁹ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kuran Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 8/6126-6143; Muhammed Hüseyin ez-Zehabi, *el-İsrâiliyyât fi't-tefsîr ve'l-hadîs* (Kâhire: Mektebetu Vehbe, ts.), 151-152; Remzi Na'nâa, *el-İsrâiliyyât ve eseruhâ fi kütübî't-tefsîr* (Dimeşk: Dârul-Kalem, 1970), 359-360; Fehd er-Rûmî, *İtticâhâtü't-tefsîr fi'l-karnî'r-râbi' aşere* (Beyrût: Müessesetü'l-Risâle, 1997), 2/755; Mustafa Öztürk, “Neo-Selefilik ve Kur'an -Reşid Rızâ'nın Kur'an ve Yorum Anlayışı Üzerine-”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2004), 99-100; Abdülcelil Candan, *Kur'an Tefsirinde Sapma ve Nedenleri* (Denge Yayınları, 2005), 117; Ertuğrul Döner, *Tefsirde İsrâiliyyatın Kaynak ve Bilgi Değeri* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 62; İmran Çelik, “Ehl-i Sünnet ve Şâ'ya Göre İsrâiliyyat'ın Delil Oluşu (Muhammed Abduh, Reşid Rızâ ve Tabâtabâi Örneği)”, *Bahkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2020), 223-238.

etkili bir literatür taraması yöntemi, bilgiyi artırmak için sağlam bir temel oluşturur. Teori geliştirilmesini kolaylaştırır, araştırmancının fazla olduğu alanları kapatarak araştırmayı daraltır ve araştırmancının gerekliliğini ortaya koyar.¹⁰ Bu makale, *Tefsîrü'l-Menâr*'daki eleştirilerin Kur'an'ın ana hedeflerinden sapma konusundaki güncel geçerliliğini ortaya koyarak çağdaş tefsir çalışmalarında göz ardı edilen kritik bir tartışmayı yeniden canlandırmakta ve Abduh ile Rızâ'nın yaklaşımlarını değerlendirerek literatüre katkı sağlamaktadır.

1. *Tefsîrü'l-Menâr*'da Tefsirin Amacı

Tam adı *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-hakîm* olan *Tefsîrü'l-Menâr*, iki yazarlı bir eserdir. Eserin Nisâ sûresi 126. âyetine kadar olan kısmı, Muhammed Abduh'un Ezher Üniversitesi'nde verdiği tefsir derslerinden oluşmaktadır. Öğrencisi Rızâ, bu derslerde aldığı notları hocası Abduh'un onayına sunarak esere almıştır. Ancak bu kısımda yer yer Rızâ'nın görüşleri de mevcuttur. Rızâ, Abduh'un vefatının ardından tefsire devam etmiş ve Yusuf sûresi 52. âyetini tefsir etmesinin ardından o da vefat etmiştir. Tefsirde Rızâ'nın Abduh'u üstat gördüğü kesin olsa da zaman zaman başka görüş tercihlerinde de bulunmuştur. Zaten her iki âlimin mensup olduğu İslah ekolü¹¹ taklidi değil içtihadî önceliktir. Bu tefsir ekolünü inşa eden müfessirlerin tutundukları ve ikame etmeye çalıştıkları yegâne araç ve yöntem, icthada yeniden dinamik bir işlev kazandırmak, her alanda taklidi kaldırıp dinî yapıyı selim akla, sağlıklı düşünceye ve maslahata bina etmektir.¹²

el-Urvetü'l-vüskâ dergisinde yayımlanan, ümmetin Kur'an merkezli kurtuluşunun nasıl gerçekleştirileceğine dair yazıların ruhuna uygun bir şekilde kaleme alınan *Tefsîrü'l-Menâr*, o dönem Müslümanlarına perspektif sağlama çabasının bir ürünüdür. İslah ekolüne ait bu tefsirde, Kur'an'ın hidayet oluşu temel alınmakta, gerek görüldükçe dilsel izahlara, anlam inceliklerine ve rivayetlere yer verilmektedir. İslah ekolü, Kur'an'ın insanlara doğru yolu göstermek üzere gönderildiği anlayışını ön plana çıkarmaktadır. Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*'a yazdığı *Giriş* kısmında bu yaklaşımla uyumlu bir şekilde amacının; Kur'an'ı anlamının ve onun yolunda gitmenin gerekliliğini vurgulamak olduğunu belirtir.¹³ Bu amacını tefsirin değişik yerlerinde sıkça tekrar eder. Örneğin:

"Bizim tefsirden amacımız, Kur'an'ın manasının açıklanması ve günümüzde insanların onunla hidayete ermesinin sağlanmasıdır. Bizim Kur'an'ın hidayetine tabi olmamız, onun gösterdiği yola girebilmemiz ancak içimizden hayra davet eden, iyiliği emredip kötülükten alıkoyan bir yapının bulunması, onların kesin sonuç alınabilecek doğru yöntemlerle hareket etmesi ve gerekli donanıma sahip bulunmasıyla mümkündür."¹⁴

Enfâl sûresinin: "*Bunun sebebi şudur: Bir toplum kendilerinde bulunanı (iyi davranışlar) değiştirmedikçe, Allah onlara verdiği bir nimeti değiştirmez ve şüphesiz Allah hakkıyla işitendir, hakkıyla bilendir.*" mealindeki 58. âyetini tefsir ederken hocası Abduh'un *Urvetü'l-Vüska* gazetesinde ifade ettiği, insanları İslâmî islahâ çağrısındaki metotlarını "Kur'an'ın irşadı ve onun insan ve evren üzerinde cereyan eden ilâhî yasalarının açıklaması" olarak belirlediğini ve bu

¹⁰ Jane Webster - Richard T. Watson, "Analyzing the Past to Prepare for the Future: Writing a Literature Review", *MIS Quarterly* 26/2 (2002), 13.

¹¹ Bu ekol; "İçtimâî Edebî Tefsir Ekolü", "İçtimâî Tefsir Ekolü", "Çağdaş Akılcı Tefsir Ekolü" şeklinde de adlandırılmaktadır. bk. İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Ankara: Fecr Yayınları, 1996), 2/407; Mustafa Karagöz, "Terim, İçerik ve İşlev Analizi Işığında Sosyolojik Tefsir", *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*, ed. Bilal Gökçür vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2010), 307-338; Süleyman Ateş, "Kur'an'a Yaklaşımda İslâh Akımı (Modernizm)", *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler*, ed. Fikret Gedikli (Muş: Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları, 2013), 1/33-53; Hikmet Koçyiğit, "Modern Tefsir Hareketinin Niteliği", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2013), 233-260; Mustafa Karagöz, "Modern Dönem Tefsir 'Geleneği'nin Tahlili: Yapılanlar, Yapıl(a)mayanlar ve Yapılmaması Gerekenler", *İslam ve Yorum II: Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar*, ed. Fikret Karaman (Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2018), 2/131-158; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2019), 235; Enver Arpa, "Tefsirde Çağdaş Akılcı Ekol", *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/ Ek Sayı: 1 (2019), 902.

¹² Orhan Atalay, *20. Yüzyıl Tefsir Akımı* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2004), 81.

¹³ Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/7-8.

¹⁴ Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 4/35.

tarzın kendisinde Kur'an'ı anlama hususunda yepyeni bir kapı açtığını belirtir.¹⁵ Ona göre Kur'an'ın tefsiri; onun dilinin özelliğine, üsluplarının zevkine, belâgatının ruhuna aşına olmayan, İslâm tarihi ve Resûlullah'ın hayatı hakkında yeterli bilgiye sahip bulunmayan ve selef-i sâlihînin yolunu kendi başına düşünerek kavrayamayan kimseler içindir.¹⁶ Rızâ'nın bu yaklaşımı, modern dönemde yazılan tefsirlerin, klasik tefsir kalıplarına sığmadığı ve yeni bir tarzla sahip olduğu iddiasının¹⁷ kısmen aksinedir. Yani Rızâ'ya göre de Arap dilinin özelliklerini ve İslâm tarihini bilmek, Kur'an'ı tefsir etmede önemli bir yere sahiptir ve bu bilgilerden uzak olan kişilere Kur'an'ın açıklanması gerekmektedir. Modern dönemde yazılan tefsirlerin klasik tefsir kalıplarına sığmayışı ise zaman ve mekân değişimi göz önüne alındığında zaten kaçınılmaz bir duruma işaret etmektedir.

Menâr yazarları, tefsir denildiğinde müfessirlerin eserlerinde ne söylediklerini ve aralarındaki yorum ihtilâflarını bilmenin anlaşılması sorununa dikkat çekerler.¹⁸ Rızâ, Allah'ın kıyamet gününde "İnsanların sözlerini, onların anlayışlarını niye aktarmadınız?" diye sormayacağını; sadece kendi Kitabı'nı ve: "*Kendilerine indirileni insanlara açıklamak için sana zikri indirdik.*"¹⁹ âyeti uyarınca insanlara indirileni açıklayan Peygamberinin sünnetini soracağını belirtir²⁰ ve bunu şöyle ifade eder:

"İnsanlara, 'Size risalet kendi dilinizde ulaştı mı? Size tebliğ edilen şey üzerinde düşündünüz mü? Size yasaklanan ve emredilen şeyleri akledildiniz mi? Kur'an'ın gösterdiği doğrultuda işler yaptınız mı? Peygamber'in hidayetiyle doğru yola erdiniz, onun sünnetine tabi oldunuz mu?' denilecektir. İnsanların bu soruların kendilerine sorulacağını bilmeleri ve buna rağmen Kur'an'dan ve onun hidayetinden yüz çevirmeleri şaşılacak bir şey, gaflet ve aldanmadır."²¹

Rızâ, tefsiri entelektüel gevezelik gören yaklaşımı eleştirmekte, Kur'an'ı anlama ve açıklama faaliyetinin merkezine ahirette hesap verebilirliği koymaktadır. Ayrıca onun bu ifadelerinden Sünnet'e çok üst düzey bir değer verdiği de net bir şekilde anlaşılmaktadır.²²

Atalay, Abduh ve takipçilerinin tefsir alanında ortaya koydukları önemli bir farklılığın ve yeniliğin, hidayet misyonuna vurguları olduğunu söylemektedir. Bu misyonun sahabe dönemindeki ruhunu ve özünü yeniden yakalayabilmenin, bu ekibin öncelikli hedefi olduğunu belirtmektedir.²³ Yani tefsirin amacı, insanların doğru yolu bulmalarına hizmet etmek olmalıdır. Rızâ, hidayet merkezli bir anlama ve açıklama faaliyetinin yöntemini şöyle açıklamaktadır:

"Yeni bir tefsire çok ihtiyaç var. Bu tefsirde birinci amaç, Kur'an'a bir hidayet kitabı olarak yaklaşmak ve bizzat kendisi hakkında yine kendi içinde bulunan âyetlerin nitelemesini ön plana çıkararak ona önem vermek; onun uyarıcı, müjdeleyici, yol gösterici, ıslah edici özelliklerini esas almak olacaktır. Görüldüğü gibi bu, üstadımızın derslerinden alıntı yaparak girişte söylediğimiz sözlerin açılımı olacaktır. Sonra içinde yaşadığımız çağın gereklerine yönelinir."²⁴

Yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla Müslümanların yeni bir tefsire olan ihtiyacını karşılamak *Tefsîrû'l-Menâr*'ın kaleme alınmasının önemli bir gerekçesidir. Eserdeki "hidayet merkezli" tefsir anlayışı, ilginç bir şekilde "yenilikçi tefsir yöntemi" diye isimlendirilmiştir. Söz konusu isimlendirme şöyle tanımlanmaktadır: "Yenilikçi tefsir, Kur'an'ın bir hidayet kitabı olduğu ve her şeye onun yön vermesi gerektiği fikrinden hareket ederek Kur'an yorumunda yeni bir gelenek oluşturmak isteyenlerin uyguladıkları yöntem

¹⁵ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 10/36.

¹⁶ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/7-8.

¹⁷ Necmettin Gökkır, "Kur'an Araştırmalarında Kullanılan Yeni Metot ve Teoriler", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (18 Nisan 2012), 79.

¹⁸ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/22.

¹⁹ en-Nahl 16/44.

²⁰ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/22.

²¹ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/23.

²² Aydın, *Reşid Rızâ ve Hadis*, 273-277.

²³ Atalay, *20. Yüzyıl Tefsir Akımı*, 118-119.

²⁴ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/10-11.

demektir.”²⁵ Hâlbuki bir Müslümanın, Kur’an’ı yol gösterici bir kitap olarak görmesinde “yenilikçi” bir yön yoktur. Aksine -Sait Şimşek’in (1951-2024) ifadesiyle- *Tefsîrü’l-Menâr*’ı, klasik tefsirlerin bir devamı olarak kabul etmek gerekir.²⁶ Rızâ, Kur’an’ın Kur’an’la tefsirini öncelikle, tefsirde bâtil inanç ve uygulamalardan insanların uzaklaştırılmasını hedeflemektedir. Onun, Abduh’un derslerinden anladığı budur. Dünyada ne olup bittiğinden habersiz ve insanların zihinlerinde oluşan sorulara anlaşılır bir üslupla yanıt vermeyen bir tefsir faaliyeti değersiz ve hükümsüz olacaktır. Rızâ, *Tefsîrü’l-Menâr*’da bunu başarabildiğini düşünmektedir.

Tefsîrü’l-Menâr’a göre yapılan tefsir çalışması ruhları cezbetmeli, insanı hayırlı işler yapmaya ve ilâhî kelamdaki hidayete iletmelidir. İşte o zaman Allah’ın Kur’an hakkındaki “*hüden ve rahmeten (Bir hidayet ve rahmettir.)*”²⁷ nitelemesi gerçekleşebilecektir. Rızâ’nın tefsirde en üst mertebeye ulaşmak için gerekli olduğunu belirttiği şartların²⁸ ve dil sanatlarının arkasındaki gerçek amaç, Kur’an’la doğru yolu bulmaktır.²⁹ Yani Kur’an’daki ifadelerde kullanılan edebî sanatlar bile insanları bâtilandan uzaklaştırma amacına matuftur.

Sonuç olarak *Menâr* yazarlarına göre Kur’an, bir hidayet ve ıslah rehberidir ve kurtuluş onun uyarıcı, müjdeleyici, yol gösterici, ıslah edici özelliklerini temel almakla mümkündür. Onlar tefsirlerini de Kur’an’ı anlamının ve onun yolunda gitmenin gerekliliğini vurgulamak için kaleme aldıklarını ifade etmişlerdir. Çünkü onlar, tefsir yazmayı ve okumayı, akademik bir faaliyet olarak değil, her Müslümanın üzerinde dinî ve ahlâkî bir vazife olduğunu kabul etmişlerdir. Dolayısıyla tefsir yazmak veya okumak, onlara göre ahirette Kur’an’ı bizlere gönderen Allah’a karşı hesap verilecek çok önemli bir konudur. Bu nedenle bir müfessirin insanların zihinlerinde oluşan sorulara cevap veremeyen, onları Kur’an’dan ve hidayetinden uzaklaştıran bir tefsir faaliyeti hem dünyada hem ahirette faydasız hatta sorumluluk yükleyen bir uğraş olacaktır.

2. *Tefsîrü’l-Menâr*’da Tefsir Yöntemlerine Yapılan Eleştiriler

Menâr yazarlarına göre tefsirin amacı, temelde insanları Allah’ın yoluna çağıran Kur’an’ın doğru anlaşılmasının, o doğrultuda bir inanç ve uygulamalar bütününe sahip olmanın usullerini göstermek olmalıdır. Ancak böyle bir tefsir, insanların dünyada ve ahirette mutlu olmalarına aracılık edebilir. Kur’an’ın en önemli hedefleri arasında hidayet gelmektedir. Bunun ötesinde kalan diğer konular, bu asıl amaca tabi durumdadır ya da amaca ulaştırıcı vesileler mahiyetindedir.³⁰ Çünkü Kur’an, Allah’ın buyurduğu üzere: “*Müttakiler (takva sahipleri) için bir hidayettir.*”³¹ Fakat Rızâ’ya göre bugüne kadar yazılan tefsirlerin büyük çoğunluğunun, okuyucusuna hidayet yolunu gösterememesi Müslümanların talihsizliğidir. Hidayeti ikinci plana itip Kur’an’ın lafız güzelliklerine yoğunlaşmak, onun evrendeki âyetlere dikkat çekmesini adeta Kur’an’ın, bilimi merkeze koyduğu şeklinde anlamak gibi yaklaşımlar, vahyin gönderiliş hedefinden uzaklaşmaktır.³² Reşîd Rızâ’nın, tarihteki onca Müslüman milletin ve bir o kadar İslâm devletinin Kur’an’ın doğru bir biçimde tefsir edilememesi neticesinde onun hidayetinden yeteri kadar yararlanamadıkları iddiası, insaftan uzak ve abartılı bir eleştiridir. Bu, yüzlerce müfessiri ve kaleme aldıkları eserleri basite almak demektir ki bu iddia, Reşîd Rızâ’ya karşı takınılan menfi tavrın da başlıca sebeplerindedir. Oysa gerek klasik gerekse modern dönemde kaleme alınan tüm tefsirler, Kur’an’ın hidayet yönünü değişik yöntemlerde ve oranlarda da olsa mutlaka ele almaktadır.

²⁵ Muhsin Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2017), 226.

²⁶ Mehmet Sait Şimşek, *Günümüz Tefsir Problemleri* (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2016), 90.

²⁷ en-Nahl 16/64.

²⁸ bk. Rızâ, *Tefsîrü’l-Menâr*, 1/19-26.

²⁹ Rızâ, *Tefsîrü’l-Menâr*, 1/22.

³⁰ Rızâ, *Tefsîrü’l-Menâr*, 1/17.

³¹ el-Bakara 2/2.

³² Rızâ, *Tefsîrü’l-Menâr*, 1/8.

Menâr yazarları, aşağıda sıralanan eleştirilerini klasik tefsirlere yönelik olarak yapmışlardır. Her bir müfessirin şahsiyetini, ilmî yeterliliğini, zekâsını ayrı tutup³³ kendilerine göre hata kabul ettikleri yönlerini eleştirmişlerdir. Eleştirdikleri müfessirler arasında Taberî (ö. 310/923), Râzî (ö. 606/1210), Süyûtî (ö. 911/1505) ve Âlûsî (ö. 1270/1854) gibi önemli isimler de vardır. Bu bölümde *Tefsîrû'l-Menâr*'da belirtilen Kur'an'ın amacından uzaklaştıran tefsir yaklaşımları ele alınacaktır.

2.1. Gereksiz Ayrıntılara Girilmesi

İnsanları faydalı olan şeylere yönlendirip yararsız şeylerden alıkoymak, Kur'an'ın önemli mesajlarından biridir.³⁴ Kur'an'ın önemli özelliklerinden biri de az kelimeyle çok anlam ifade etmesidir ki Asr sûresi bunun en güzel örneğidir.³⁵ Bu nedenle *Menâr* yazarları Kur'an'ı tefsir ederken gereksiz ayrıntılara dalmayı onun ruhuna aykırı görmüşler ve bu konuda dikkatli davranmayanları eleştirmişlerdir.³⁶ Rızâ, bazı müfessirlerin Fâtiha sûresinin ve Kur'an'ın diğer sûrelerinin tefsiri hususunda izledikleri yöntemi eleştirerek şöyle der:

“Bunlara göre tefsir, örneğin *âlemler* kelimesinin tefsiri, beşer ilminin bu lafzın delalet ettiği anlamla ilgili olarak ulaştığı tüm bilgileri içermelidir. Yine *Rahman* ve *Rahim* lafızları da aynı şekilde tefsir edilmeli ve Allah'ın mahlûkata yönelik tüm ihsanları ve kullarına bunları ulaştırmasıyla ilgili her şey açıklanmalıdır. Bu görüş esas alındığında binlerce ciltlik kitap yazmadıkça Kur'an'ın tefsiri tamamlanamaz. Bu kadar gereksiz ayrıntıya girilmesi insanları Kur'an'a yaklaştırmaktan ziyade ondan uzaklaştırır. Oysa tefsirde asıl olan, Allah'ın mahlûkatı üzerindeki rahmetini ve nimetlerini Müslümana hatırlatıp onun Allah'ı anmaktan gafil olmamasına yardımcı olmaktır. Dolayısıyla bu kadar ayrıntıya dalmak, asıl olan bu hedefin göz ardı edilmesine neden olacağı için uygun değildir.”³⁷

Abduh'un, *Fâtiha Sûresi Tefsîri*'ne yazdığı³⁸ ve daha sonra Reşîd Rızâ tarafından *Tefsîru'l-Menâr*'ın başına da konulan bölümde Kur'an'ı tefsir etmenin çeşitli şekilleri şöyle izah edilir: 1) Kur'an'ın üsluplarına, manalarına ve içerdiği belagat türlerine bakarak onun ne kadar yüce bir kelim olduğunu ve diğer sözlerden üstün bir konumda bulunduğunu ortaya koymak. 2) Kur'an'ın i'rab şekilleri ve lafızların muhtemel biçimleri üzerinde çok geniş biçimde durmak. 3) Kur'an kıssalarını tefsir ederken tarih kitaplarından, İsrâiliyat'tan ne bulunursa şeriata uygun düşüp düşmediğine, akla uygun olup olmadığına bakmadan hepsini tefsire almak. 4) Kur'an'da geçen garip kelimeleri açıklamak. 5) Kur'an'da yer alan ahkâm âyetlerini ve bunlardan yapılan istinbatları konu edinmek. 6) Akaidle ilgili konulara önem vermek, haktan sapanlara ve ihtilâf çıkaranlara karşı delil ileri sürmeyi amaçlamak. 7) Zühd ve takvayı, tasavvufi meyilleri öne çıkarmak. 8) Bâtınî tevillere, sûfiyenin sözlerine önem vermek.³⁹

Menâr yazarlarına göre yukarıda sıralanan bu maksatlardan biri üzerinde özel olarak ve gereğinden fazla durmak, o tefsiri okuyanların çoğunu Kur'an'ın asıl maksadından uzaklaştıracak ve sonunda onun gerçek manasını unutturacaktır.⁴⁰ Bu nedenle onlar, eserde takip edilen yöntem olarak Kur'an'ı, bir dinin kutsal kitabı olması yönüyle ele almakta ve onun Allah katından âlemlere hidayet rehberi olarak gönderildiği esasını hiçbir zaman akıldan çıkarmamaya özen göstermektedirler. Müelliflere göre tefsir izahları, hem insanların dünya hayatlarını kolaylaştırmalarına ve Allah'ın Rızâsına uygun hale getirmelerine yardımcı olmalı hem ahiret hayatlarında ebedi saadete ermelerine vesile olmalıdır. Rızâ, tefsirinde bunun eleştirisini yaparak şöyle sorar: “Acaba günümüz Müslümanları bu durumdan ders alıyorlar

³³ Ör. bk. Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 5/244.

³⁴ Ör. bk. el-İsrâ 17/36; Meryem 19/62; el-Mü'minün 23/3; el-Furkân 25/72; eş-Şuarâ 26/128; el-Kasas 28/55; Lokmân 31/6.

³⁵ Candan, *Kur'an Tefsirinde Sapma ve Nedenleri*, 125.

³⁶ Günümüzde de gereksiz ayrıntıya girmek tefsirlerin genel zaaflarından biri olarak kabul edilmektedir. Ör. bk. Mehmet Sait Şimşek, “Tefsir Kitaplarına Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Tefsirin Dünü ve Bugünü Sempozyumu* (Samsun: Samsun İlim Yayma ve Eğitim Vakfı, 1992), 87.

³⁷ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/85.

³⁸ Muhammed Abduh, *Tefsîru'l-Fâtiha* (Mısır: Matba'atu'l-Mevsû'ât, 1319), 6-7.

³⁹ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/17-18.

⁴⁰ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 2/309.

mı? Daha da ötesi, acaba Kur'an okuyanlar, onun tefsirini yapanlar, bundan ders alıyorlar mı? Yoksa Kur'an'ı dünya menfaati için mi okuyup tefsir ediyorlar?"⁴¹

Rızâ, Kur'an'ın sadece Arap dili ve edebiyatı, fıkıh ve kelam tartışmaları bağlamında okunduğunda bu okumanın kuru bir okumadan ibaret kalacağına işaret eder. Bazılarının ise Kur'an'ın okunmasını sadece tecvit kurallarına uygun nağmelerden ibaret saydığı üzüntüyle söyler. Ona göre böyle olduğunda Kur'an'ın asıl okunması ve hayata geçirilmesi gereken hüküm ve ahkâmı terk edilmiş olmaktadır. Kur'an'ı böyle okuyanların ondaki helal ve haramı öğrenmek, nefislerini tezkiye etmek, kalplerini ve dillerini ıslah etmek için okumadıklarını, onu yazanların bedenleri hastalıklardan şifa bulsun diye yazdıklarını, yoksa sinelerdeki vehimlerden ve günahlardan şifa bulmak amacıyla yazmadıklarını söylemektedir.⁴²

Menâr yazarlarına göre kimi tefsirler, okuyucularını i'rab bahisleri, nahiv kuralları, meâni nükteleri ve beyan terimlerine boğmaktadır. Âdetâ Kur'an'dan uzaklaştıran bu tefsirler; kelamcıların tartışmalarıyla, usulcülerin tahrirleriyle, müctehitleri taklit eden fakihlerin çıkarsamalarıyla, mutasavvıfların te'villeriyle, mezhep ve fırkaların birbirlerine karşı olan bağnazlık ve taassuplarıyla, bunlara dair ardı arkası kesilmeyen açıklamalarla okuyucularla Kur'an'ın arasına girmektedir. Rızâ, Hûd sûresinin tefsirini yaparken bu soruna özetle şöyle işaret etmektedir:

"İnsanlardan pek çoğu bu sûrenin tefsirini okuduklarında burada geçen peygamberlerin örnek alınması gereken faziletlerini ve nefislerin arıtılması gereken kâfirlere ait kötülükleri neredeyse fark edemiyorlar. Çünkü pek çok tefsir kitabında sûrenin bu yönlerinden daha ziyade belâgat teknikleri, kelam tartışmaları ve İsrâiliyat hikâyeleri yer alıyor. Bu nedenle nefisini arındırmak isteyenler bunu Kur'an ve tefsirinden değil, ahlak ve felsefe kitaplarında aramak zorunda kalıyorlar. Hâlbuki müşrik Arapların karakterini değiştiren, onları her yönden ıslah eden bu Kur'an'dır."⁴³

Kimi tefsirler ise işi İsrâiliyat rivayetleriyle birleştirerek nakillere boğar ve böylece Kur'an'a ulaşmayı engeller.⁴⁴ Kur'an'ın asıl amacından uzak olan tefsirler; tamamen lafızların analizine, cümlelerin i'rabına, ele alınan ibarelerin ima ve işaret ettiği dil inceliklerinin açıklanmasına yönelik tefsirlerdir. Aslında onlara göre bu tür çalışmalara tefsir demek uygun değildir. Zira bunlar nahiv, meâni vb. dil sanatlarında yapılan zihnî jimnastik türünden çabalar.⁴⁵ Bu nedenle Rızâ, örneğin Râzî'nin birçok hususu anlatarak açıklamayı alabildiğine uzun tuttuğunu hatırlatır. Ancak bunların, Kur'an'ın yol göstericiliğinden istifade etmek isteyenler için birer engel teşkil ettiğinin altını çizerek kendilerinin âyetlerin asıl amaçlarıyla ilgili olmayan ve okuyucuyu ilgilendirmeyen meseleleri dışarıda bırakacak özet bir yöntem izlediklerini söyler.⁴⁶ Gerçekten de Râzî'nin sözgelimi "mâlik ile melik arasındaki fark" izahı usandırıcı düzeyde uzundur. Râzî, "Mâlik" ve "Melik" kıraatlerine değinir ve beş noktada bunların faydalarından bahseder. Bu faydaların ikincisinde, "Mâlik" kıraatini tercih edenlerin altı gerekçesini sıralar. Ardından, "Melik" kıraatinin "Mâlik" kıraatinden daha üstün olduğunu savunanların görüşlerini üç ana başlıkta açıklar. "Melik" şeklinde okunduğunda çıkan hükümleri dört madde halinde verir ve bu hükümlerin üçüncüsünde dört âyeti delil olarak gösterir. Ayetin "Mâlik" şeklinde okunması durumunda ortaya çıkan hükümleri ise dört başlık altında ele alır.⁴⁷ Bu fikri savunmasına karşın Rızâ da tefsirinde gerek gördüğü yerlerde bazı eleştirdiği hususlara girmekten ve bazen de uzun açıklamalar yapmaktan uzak kalamamıştır.⁴⁸

⁴¹ Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 10/464.

⁴² Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/145-146.

⁴³ Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 12/180.

⁴⁴ Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/8.

⁴⁵ Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/22.

⁴⁶ Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/84.

⁴⁷ Fahreddin er-Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb* (Bejrût: Dâru'l-Fikr, 1981), 1/240-246.

⁴⁸ Örn. bk. Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/313, 317, 323, 324, 393; 2/69, 104.

Rızâ'ya göre birtakım tefsirler anlamı doğrudan etkilemeyecek dilsel açıklamalara yer verirken bir kısmı da müphem olduğu düşünülen kişi ve yer adları gibi unsurları içeren âyetleri açıklamak için Kur'an'ın hidayet yönüyle doğrudan ilişkili olmayan rivayetler aktarmaktadır. Sözelimi: "Söz vermeleri(ni takviye) için Tûr'u başlarına diktik de onlara, 'Baş eğerek kapıdan girin.' dedik, 'Cumartesi günü sınırı aşmayın.' dedik. Kendilerinden sağlam söz aldık."⁴⁹ âyetinin tefsirinde kapisından girilecek kentin (karye), Beytûlmakdis, Erîhâ vs. olduğu söylendiğini, doğru olanınsa bu konuda susmak olduğunu belirtir.⁵⁰ Yine başka bir yerde *Celâleyn Tefsiri* de dâhil birçok tefsirde Hz. İsa'nın çamuru yarasa şekline getirip ona üflediğinden, böylece yarasanın hayat bulduğundan, onun elinde hareket ettiğinden ve sonra da uçup gittiğinden bahsedilmesi⁵¹ üzerine üstadı Abduh'un: "Bu gibi ayrıntılara gerek yoktur. Biz, âyetin lafzı üzerinde durur, onun ötesine geçmeyiz." dediğini hatırlatır.⁵² Abduh'un, müphemler hususunda anlamı doğrudan etkilemeyen ihtilâflı bilgiler karşısında delilsiz tercihlerde bulunmamak şeklinde açıklanabilecek bir yolu takip ettiği görülmektedir. Müphemler konusunda çokça hayal ve uydurmalara yer verilmesinden şikâyet eden Rızâ⁵³ ise üstadından sonra onun durduğu noktada durmamış, müphem konularda müfessirlerden alıntılar yaparak meseleyi genişletmiş ve bir tartışma alanı yaratmıştır.⁵⁴ Bu konudaki en önemli eleştiri, onun İsrâiliyata karşı çok sert bir tavır almasına rağmen hocasından sonra tefsirini Kitab-ı Mukaddes'ten yaptığı uzun alıntılarla doldurmuş olmasıdır. Dolayısıyla Abduh'un müphemlerle ilgili yukarıda geçen görüşü çok açık bir şekilde ihlal edilmiştir.⁵⁵

"Zekeriya ne zaman onun yanına, (mabetteki) odaya girse onun yanında hazır rızık bulurdu. Ona, 'Yâ Meryem! Bu sana nereden?' derdi. O da 'O, Allah katından.' derdi."⁵⁶ âyetinin tefsirinde bazı müfessirlerin: "O (Meryem) yanında kışın yaz meyvesi ve yazın kış meyvesi bulurdu." dediklerini söyleyen Rızâ, Allah ve Resûlü'nün böyle bir şey demediğini, bu bilginin fikir yürüterek bilinebilecek şeylerden olmadığını ve bu konuda dikkate değer tarihî bir bilginin de bulunmadığını söyler. Dolayısıyla müfessirlerin naklettikleri bu tür rivayetlerde çelişkilerin ve senetlerinde de garipliklerin olduğunu belirtir. Üstadı Abduh'un, Kur'an'ın herkesin kolaylıkla anlayabileceği tatlı bir üslupla indiğini ve müfessirlerin onun bu üslubunun dışına çıkmaması ve ona İsrailî veya başka birtakım hikâyeler ilave etmemesi gerektiğini söylediğini ilave eder. Dolayısıyla bu kıssada da olağanüstü olaylar ilave ederek rızık ne olduğunu ve nereden geldiğini araştırmanın bir gereği yoktur. Çünkü manayı anlamak veya ibret almak için bu bilgilere ihtiyaç olmadığını; eğer bunun açıklanmasında bizler için bir fayda olsaydı Kur'an'ın onu mutlaka açıklayacağını belirtir.⁵⁷ Bu ifadelerden *Menâr* yazarlarının tefsir pratiğinde Kur'an'ı konuşurma ilkesini etkin kılma ve yaşatmada kararlı olduğu görülmektedir. Bu da ekolün: "Ayrıntılar Kur'an'ın vermek istediği ana temayı gölgelendirir." şeklindeki gerekçeleriyle açık bir tutarlılık arz etmektedir.⁵⁸

Menâr'da Kur'an'ın nezih dilini ihlal edebileceği endişesiyle bazı âyetlerin izahı uzun ve açık bir biçimde yapılmamıştır. Örneğin Rızâ, üstadı Abduh'un, "kadınları yatakta yalnız bırakmak"⁵⁹ ile ilgili âyeti yorumlarken ayrıntıya girmediklerinden bahseder. Çünkü bu sözle kast edilen mana apaçık ortadadır. Fakat bazı müfessirlerin, okuması yazması olmayan ümmîlerin bile anladığı bu gibi açık meseleleri tefsir etme gayreti içine girdiklerini, bu durumun da Kur'an'da hedeflenen nezihliği ihlal ettiğini söyler.⁶⁰ Ona göre Kur'an'da var olan belâgat

⁴⁹ Âl-i İmrân 3/154.

⁵⁰ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 6/13.

⁵¹ Celâleddin Mahallî - Celaleddin Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn* (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 1407), 56.

⁵² Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 3/256.

⁵³ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 12/237.

⁵⁴ Kaya, *Çağdaş Tefsirlerde İsrailiyat Eleştirisi*, 72.

⁵⁵ Muhammed Hüseyin ez-Zehbî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn* (Kâhire: Mektebetu Vehbe, 2000), 2/432.

⁵⁶ Âl-i İmrân 2/27.

⁵⁷ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 3/241.

⁵⁸ Atalay, *20. Yüzyıl Tefsir Akımı*, 132.

⁵⁹ en-Nisâ 4/34.

⁶⁰ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 5/60.

sanatlarını uzun uzun izah etmek, okuyucuyu tefsirin asıl maksadı olan hidayetten alıkoyacaktır. O, Kur'an'da iltifât sanatının oldukça fazla kullanıldığını, bunun genel faydasının dikkatleri ve düşünmeyi yenileyecek şekilde sözü çeşitlendirmek olduğunu fakat her geçtiği yerde bundan anlaşılınların ayrıntılı olarak açıklanmasının tefsirin ana gayesine ters olacağını,⁶¹ bu nedenle belagat üzerinde sadece âyetlerin manalarını açıkladıktan sonra söz arası tarzında duracağını belirtir.⁶² Rızâ, bazı âyetleri i'rab yönünden kısaca izahı ettikten sonra bu konuda söylenebilecek sözlerin söylediklerinden çok daha fazla olduğunu hatırlatarak konuyu daha fazla uzatmanın âyetin manasından ve tefsirin maksadından uzaklaştıracağını belirterek bunun tefsirde uyguladıkları metodun dışına çıkmak olacağını söyler.⁶³

Menâr yazarlarının yaptıkları yukarıdaki eleştiriden anlaşılın şey, araçlar amaç haline geldiğinde Kur'an'ı anlama çabasının yerini, araçları anlamayla geçirilen faaliyetlere bıraktığıdır. Onlar, her ne kadar klasik tefsirlere bu eleştiriyi yapmış olsalar da rivayetlere uzunca yer veren Taberî'nin, kelime ve deyimlerin manalarını tespit açısından Zemahşerî'nin (ö. 538/1144), çeşitli konularda geniş izahlar yapan Râzî'nin ve dilsel izahlara geniş yer ayıran Âlûsî'nin tefsirlerine başvurmuşlardır. Bu durum Abduh'un sağ olduğu dönemde kaleme alınan bölümlerde az miktarda olsa da Rızâ'nın tek başına kaleme aldığı bölümlerde çok daha fazladır. Dolayısıyla özellikle Rızâ, müfessirin âyetleri yorumlarken tefsirin temel amacı olan ıslah hedefine uygun olarak hangi ayrıntının gerekli hangisinin gereksiz olduğuna iyice düşünerek karar vermesi gerektiğine inanmaktadır. Bu nedenle kendisi de bazen Kur'an'ı savunmak veya bir âyetin insanları ıslah etmesini daha net ortaya koyabilmek için ayrıntılara girmeyi ve konu dışı açıklama yapmayı uygun görmüştür. Çünkü bazen bu tür açıklamalar, insanların Kur'an'la doğru yolu bulmalarına, onun inanç sisteminin ve hükümlerinin insanların hayatlarına tatbik edilmesine ve insanları Kur'an'dan uzaklaştıran şüphelerin giderilmesine yardımcı olacaktır. Rızâ, bu durumun Kur'an'a yabancı, konu dışı bir açıklama olarak değil bilakis tefsirin amaçlarından olduğunu söylemektedir.⁶⁴ Örneğin üstadı Abduh'un bir arkadaşının babasının cenaze masrafları için ondan borç para istediğini, onun da ailesinin o paraya ihtiyacı olduğu halde arkadaşına borç verdiğini anlatır. Sonrasında artık geri almaktan ümidini kestiği başka bir alacağının o gün içinde hocasına borcunu ödediğinden bahseder. Bu durumu, yapılan iyiliğe karşı Allah'ın özel bir yardımı olarak değerlendiren Rızâ, bu örneği vermekle maksadı idrak ve ibret olan Kur'an tefsirinin dışına çıkmadığını söyler. İnsanların dinden ve Kur'an'a uygun yaşamaktan uzaklaştıklarını ve aralarında örnek şahsiyetlerin azaldığını hatırlatarak bu gibi örneklerin onları ıslah edeceğini belirtir.⁶⁵

Tüm bu eleştirilerine rağmen *Menâr* yazarları, bazı âyetlerin tefsirinde kendileri de ayrıntılara girmişlerdir. Özellikle Rızâ, hocası Abduh'un yaptığı kısa ve öz açıklamalara ilave olarak mesela Kur'an'ın bir suresinin benzerini getirmeleri yönünde müşriklere meydan okuyan Bakara sûresinin 23.-24. âyetlerinin tefsirinde Kur'an'ın i'câz vecihleriyle ilgili ek bilgi kabilinden; A'râf sûresinin 157. âyetinin tefsirinde Rahmetullâh el-Hindî'nin (ö. 1308/1891) *İzhâru'l-Hak* adlı eserinden alıntı yaparak; Nisâ sûresinin 3. âyetini yorumlarken çok eşlilikle ilgili fikhî konularda sayfalarca geniş açıklamalar yapmıştır. Sonuç olarak Kur'an'ın adeta satır arasında yer verdiği tali meseleler üzerinde gereğinden fazla durulmasını eleştiren *Menâr* yazarları, bunun yerine onun temel mesajlarının ön plana çıkarılması gerektiğini belirtirler. Kendileri genel olarak bu prensibe uygun hareket etseler de yukarıda verilen örneklerde görüldüğü üzere bazen bu genel ilkeleriyle çeliştikleri vakidir.⁶⁶

⁶¹ Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 11/261.

⁶² Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 12/76.

⁶³ Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 11/334.

⁶⁴ Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 9/306.

⁶⁵ Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 10/30.

⁶⁶ Kiraz, *Menar Tefsirinde Özgün Yorumlar*, 38.

2.2. Âyetlerin Sonradan Ortaya Çıkan Terimlerle Açıklanması

Menâr yazarları, Kur'anî kelime ve kavramların tarihsel süreçte kazandıkları terim anlamlarından arındırılarak tefsir edilmeleri gerektiğini belirtirler. Çünkü bu kavramlara sonradan yüklenen anlamlar, Kur'an'ın indiği ilk muhataplarının zihin dünyalarındaki anlamlar değildir. Bu nedenle Kur'an'ın doğru anlamını elde etmek isteyen bir müfessir, zamanla oluşan terimlerin tarihî seyir içinde izlediği manaları bilmesi gerekir. Çünkü ancak bu yolla Kur'an'da kullanılan kelimelerle sonradan başka anlamlar kazanan ve terim hâline gelen kelimeler birbirinden ayrılabilir. Müfessirlerin Kur'an'da yer alan bazı kelimeleri ilk üç asırdan sonra oluşan terimlerle tefsir etmeleri, hatalara neden olacaktır. Oysaki gerçek bir müfessir, doğru manalara ulaşabilmek için Kur'an'daki kelimeleri, kendi nüzul ortamındaki manalarıyla açıklamalıdır.⁶⁷ Örneğin bazı müfessirler, Âl-i İmrân sûresinin 7. âyetinde yer alan *te'vîl* kelimesinin ne anlama geldiği noktasında hata etmişlerdir. Çünkü onlar bu kelimeyi terim olarak ele almışlardır. Rızâ, Kur'an kelimelerini terim olarak taşıdıkları anlamlarla tefsir etmenin sayılamayacak kadar çok hataların doğmasına yol açacağını hatırlatarak âyetteki *te'vîl* kelimesinin Kur'an'da geçtiği yerlerdeki nüzul ortamındaki manalarını tespit etmeye çalışır.⁶⁸ Bir başka örnek: "Onunla ancak fâsıkların saptırır."⁶⁹ âyetindeki fâsıklar kelimesinin terim olarak yorumlanmasıdır. Bu âyetteki fâsıklardan maksat, şer'î terim olarak bilinen "inkârın dışında günah işleyen asi Müslümanlar" değil, "Allah'ın yarattıkları hakkındaki çizmiş olduğu yoldan çıkanlar" demektir. Çünkü bu gibi terimler, Kur'an'ın indiği tarihten sonra ortaya çıkmıştır.⁷⁰ Rızâ, sonradan ortaya çıkan terimlerin tefsire etkisini şöyle izah eder:

"Sahâbîler, Kur'an'ın dilini ve Allah'ın ondan ne demek istediğini en iyi bilenlerdi. Çünkü onlar, bu âyetleri, kendisine indirilen ve onu insanlara açıklamakla görevli olan Hz. Peygamber'den dinleyip öğrendiler. Sonra İslâm yayıldı ve daha önce çeşitli dinlere mensup olan yabancılar Müslüman oldu. Bunlar Kur'an'ın dilini teknik manada eğitim öğretim yoluyla öğrendi. Sonraları Arap asıllılar da kendi dilleriyle ilgili eğitim almaya başladı. Böylece din, dil ve diğer ilimlere ait ilmî ve teknik terimler doğdu. Bu terimlerle Kur'an ve hadisin dili iç içe girdi ve bunlar, onların anlaşılması için birer araç oldukları gibi aynı zamanda onlardan kast edilen anlamlardan bir kısmının belirlenmesinde de hataya düşülme nedeni oldu."⁷¹

Menâr yazarlarına göre hem Kur'anî kelimeleri sonradan terimleşmiş manalarıyla açıklamak hem de çeşitli ilim dallarına ait terimleri çok sık kullanmak sakıncalıdır. Çünkü tefsirde hedef, okurun terimlere takılıp kalmadan bizzat Kur'an'ı anlaması ve ondan ibret almasını sağlamak olmalıdır.⁷² Ama müfessir, Kur'an'ın inmesinden uzun bir süre sonra ortaya çıkan terimlerden hareket ederse bu hedefe ulaşamayacaktır.⁷³

Genel olarak önceki tefsirlere bu eleştiri yapan Rızâ, bazen kendisi teknik terimleri kullanmış ve eleştirdiği hususu kendisinin de ihlal ettiğinin farkında olarak bir açıklama yapmak zorunda hissetmiştir. Örneğin A'râf sûresindeki Hz. Mûsâ ile Firavun kıssasının tefsirini yaparken usûl olarak tefsirinde teknik ve ilmî terimlerden genellikle kaçındığı halde burada bu gibi teknik konulara yer vermesini şu üç nedenle açıklar:

- 1) Bu gibi hususların anlama noktasında karışıklığa sebep olması ve el altında bulunan tefsirlerde bunlara dair bir açıklamaya rastlayamaması;
- 2) Manaların tespit edilebilmesini, veciz anlatımın inceliklerini ve ihtilâf olduğu zannedilen yerlerde var olan ittifak noktalarını açıklamak istemesi;

⁶⁷ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/20.

⁶⁸ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/143.

⁶⁹ el-Bakara 2/26.

⁷⁰ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/200.

⁷¹ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 9/112.

⁷² Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/18; 4/230.

⁷³ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 8/16.

3) İnsanların Kur'an'ı, onun bütün anlamlarını ifade edecek şekilde başka bir dile tercüme etmekten aciz olduklarını kanıtlamak istemesi.⁷⁴

2.3. Bilimsel Tefsire Çokça Yer Verilmesi

Menâr yazarlarına göre Kur'an'ın yol göstericiliğinden uzaklaştırıcı kabul edilen tefsir yöntemlerinden birisi de bilimsel tefsir ekolüdür. Bilimsel tefsir, bilimsel terimleri Kur'an'daki ifadeler üzerinde belirleyici kılan ve çeşitli ilimleri ve felsefî görüşleri o ifadelerden çıkarmaya çalışan ilimdir.⁷⁵ Şâtübî'nin (ö. 790/1388) bu konudaki görüşleri, bilimsel tefsir anlayışına yönelik ilk sistemli itiraz niteliğinde olup o, Kur'an'ın anlaşılmasına katkıda bulunmayan pozitif bilimlerle Kur'an'ın tefsir edilmesine karşı çıkar. Onun *ümmilik* kavramıyla ifade ettiği bu yaklaşım, günümüzde bu ekole karşı olanlara ilham kaynağı olmuştur.⁷⁶ Emîn el-Hülî (1895-1966) ve M. Hüseyin ez-Zehabî (1915-1977) gibi âlimler, bilimsel tefsirin sağlıksız olduğunu savunmuşlardır.⁷⁷

Bazı müfessirler, garip bir şekilde ayrıntılara girmiş; mekanik, aklî, evrensel, kelâmî, tabiata dair, fikhî ve felsefî konular arasında dönüp durmuşlardır. Derveze (1888-1984), eski müfessirler arasında bunun en belirgin örneğinin Râzî olduğunu belirtir.⁷⁸ Bu bağlamda *Tefsîrül-Menâr*'da tefsir sahasına ilk olarak Râzî'nin çıkardığı bir anlama engelinden söz edilmektedir. O, kendi döneminde ümmet için yeni olan Yunan kökenli astronomi, matematik, doğa bilimleri gibi pozitif bilim adına ne varsa neredeyse hepsini tefsirine doldürmüştür. Bazı çağdaş yazarlar da onu örnek almış ve son dönemde ulaşılan ilmî düzeyi kitaplarına yansıtılmışlar ve pozitif bilimlerden geniş alıntılar yapmışlardır. *Menâr* yazarlarına göre bazı müfessirler güya tefsir adına âyette geçen gök, yer, bitki, hayvan vb. isimleri hakkında astronomi, botanik, biyoloji gibi ilimlerin verilerinden hareketle uzun açıklamalarda bulunmuşlar ve sonunda okuyucu, bunlar arasında Kur'an'ın asıl amacını unutup gitmiştir.⁷⁹ Hâlbuki Kur'an'ın amacı, insanlara astronomi, fizik veya tarih öğretmek değil gördükleri olaylardan, geçen zamanlardan örnekler verip onları hidayete iletmektir. Zaten ilk dönem Müslümanların, İslâm'ı seçme gerekçeleri, Kur'an'daki bilimsel gerçekler değil inançlar ve uygulamalar konusundaki doğruluk, tutarlılık ve ahlakîlik olmuştur.

Süleyman Ateş'in ifadesiyle lafzın sınırları zorlanmasa bu tür yorum sahiplerine denilebilecek bir şey yoktur; fakat onlar, Peygamber'in ve sahâbîlerin hatır ve hayallerine gelmeyen anlamlar yükleyerek haddi aşmaktadır.⁸⁰ Ayrıca gök gürlemesi, şimşek çakması, yıldırım düşmesi gibi olayların meydana geliş nedenleri, Kur'an'ın insanlara anlatmayı hedeflediği konular içerisinde değildir. Bu gibi olayların vahye dayalı bir yönleri de yoktur. Kur'an'da tabiat olaylarının zikredilmesinin ve örnek olarak sunulmasının sebebi sadece bunlardan ibret almak ve delil elde etmek amaçlıdır. Kur'an'ın tefsirini yapmak için bu gibi doğa olaylarını uzun uzadıya anlatmanın bir manası yoktur. Çünkü bu konularda bilgi edinmek isteyen bir kimse, konuyu ilgili alan uzmanlarından öğrenebilir. Ayrıca bilimsel tefsir ehlinin Kur'an'da var olduğunu söyledikleri bilimsel gerçeklerin, genellikle gayrimüslimlerin keşiflerinin ardından gündeme getirilmesi, bu anlama ve açıklama yönteminin ciddi bir çıkmazdır.⁸¹

İslah ekolünün temel prensiplerinden biri İslâm'la bilimsel hakikatlerin birbiriyle çelişmezliği teziydi. Abduh, ısrarla Kur'an'ın bir bilim, astronomi, matematik kitabı olmadığını da vurguluyordu.⁸² Yazdığı diğer eserlerde de bu konulara çok az yer veriyordu. Fakat *Menâr*

⁷⁴ Rızâ, *Tefsîrül-Menâr*, 9/65.

⁷⁵ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 2/349.

⁷⁶ Ebû İshâk eş-Şâtübî, *Kitâbü'l-Muvâfakât*, thk. Hüseyin Eyt Saîd (Fas: Menşûrâtü'l-Beşîr Bina'tıyye, 2017), 3/181-182; Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarihi*, 2/402.

⁷⁷ Atalay, *20. Yüzyıl Tefsîr Akımı*, 283.

⁷⁸ İzzet Derveze, *et-Tefsîrül-hadîs tertibu's-süver hasebe'n-nüzûl* (Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2000), 1/249.

⁷⁹ Rızâ, *Tefsîrül-Menâr*, 1/8.

⁸⁰ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988), 1/55.

⁸¹ Rızâ, *Tefsîrül-Menâr*, 1/148.

⁸² Rızâ, *Tefsîrül-Menâr*, 1/6.

Tefsiri'nde Kur'an'a bazen bilimlere dair bir kaynak kitap gibi bakma eğilimi görülmektedir. Özellikle Reşîd Rızâ'nın tek başına kaleme aldığı bölümlerde daha çok olmak üzere yeri geldiğinde bilimsel verileri kullanmaktan geri durmamışlardır.⁸³ Çünkü Kitap ve Sünnet'in verdiği haberlerin tespit edilen en son bilimsel neticelerle uyumlu olduğunun görülmesinin, insanları imana sevk edecek bir unsur olmasını umut etmektedirler. Dolayısıyla bilimsel verilerin tefsirde kullanılmalarının nedenini, nasların manalarını bu ilimlere meftun ve muttali olan insanların akıllarına sığdırmak olarak açıklamaktadırlar.⁸⁴ Fakat onlar, bilimsel konularda Râzî vb. müfessirler gibi uzun ve ayrıntılı açıklamalar yapmamışlar, konuya sadece Kur'an'ın i'caz yönlerinden biri olarak dikkat çekmekle yetinmişlerdir.⁸⁵ Dolayısıyla *Menâr* yazarlarının bu konudaki eleştirilerinin gereğinden fazla uzun bilimsel açıklamalara yönelik olduğu anlaşılmaktadır.

2.4. Sahih Olmayan Rivayetlere İtibar Edilmesi

Rivayet tefsirlerindeki en önemli sorunların başında başvuru rivayetlerin tahkik edilmeden aktarılmaları gelmektedir. Bu nedenle ilgili tefsirlerin çoğu, farklı ölçülerde de olsa tahkik edilmeyen; hükümleri, ihtiva ettiği sonuçları üzerinde durulmadan nakledilen nice zayıf ya da uydurma rivayet ve haberlerle doludur.⁸⁶ *Menâr* yazarlarının rivayetler konusunda en çok eleştirdikleri husus, müfessirlerin rivayetleri incelemeyen dikkatsizce eserlerine almalarıdır. Rızâ, müfessirlerin hâlâ Kur'an'ın kendisine yakışır manada bir tefsirini yapamadıklarını, Kur'an'ın gerektiği gibi hâlâ anlaşılabilir ve açıklanmış olmadığını ve bu durumu Afgânî'nin (1838-1897): "Kur'an hâlâ bakirdir." sözüyle açıkladığını belirtir. O, kitapları elimizde olan tefsir âlimlerinin buna sebep olan eksikliklerini, onların anlayışsızlıklarına değil, Kur'an'ı anlama hususunda bağımsız bir anlayış kapasitesine sahip olmamalarına bağlamaktadır. Bu durumu da onların ele aldıkları konularda birçok rivayet arasında boğulup kalmış olmaları ile açıklar.⁸⁷ Rızâ; sıhhat derecesi incelenmemiş, Kur'an'ın gerek metnine gerek ruhuna ters tefsir rivayetlerinin Kur'an'ın anlaşılmasına ve okuyucunun, onun nefsi arındırıcı, akli aydınlatıcı yüce maksatlarına ulaşabilmesine engel olduğunu söylemektedir.⁸⁸ Çünkü Kur'an'ı ne senet bakımından ne içerik bakımından hiçbir değeri olmayan bu rivayetlerle anlamaya çalışanlar, onun istediği asıl amaca bir türlü ulaşamazlar.⁸⁹ Örneğin faiz yasağıyla ilgili âyetleri tefsir ettikten sonra şöyle demektedir:

"Buraya kadar tefsir olarak anlatılanlardan maksat; Kur'an'ın şiddetli bir şekilde haram kıldığı faizi, onun haram olmasındaki hikmeti ve bu haramlığın insanlığın yararına ve Allah'ın rahmetine uygun olduğunu, yasak oluşunda hiçbir zarar ve meşakkat oluşmadığını anlamamızdır. Ayrıca Kur'an'da olmayıp da âhad haberlerde geçen, âlimlerin ve fakihlerin konu hakkında söylediklerine gelince, tefsir kitapları bunları açıklama yeri değildir."⁹⁰

Ayrıca bazı tefsir bilginlerinin, yazdıkları tefsirlerini uydurma rivayetlerle doldurmuş olmalarının çok acı olduğunu, nitekim muhakkik hadis âlimlerinin bu türden olan rivayetlerin uydurma rivayetler olduğunu açıkladıklarını hatırlatır.⁹¹

Rızâ, Kur'an'ın ilk olarak Ramazan ayındaki⁹² Kadir gecesinde⁹³ inmeye başladığını ve bu geceye "mübarek gece"⁹⁴ denildiğini ve bu âyetlerin manalarının açık olduğunu,

⁸³ Ör. bk. Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/207; 2/49; 3/42; 8/359; 9/152-154.

⁸⁴ Reşîd Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 9/154.

⁸⁵ Kiraz, *Menâr Tefsirinde Özgün Yorumlar*, 47.

⁸⁶ Muhammed Vehbi Dereli, *Tefsirde Yanılgı Sebepleri ve Bunlardan Korunma Yolları* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2009), 27.

⁸⁷ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 4/230.

⁸⁸ Ziyad ed-Degâmin, "Menhecû't-teâ'mül me'a'l-Kur'an fi fikri's-Şeyh Muhammed Reşid Rıza", *Mecelletü's-Şer'îa ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye* 17/20 (2002), 182.

⁸⁹ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/10.

⁹⁰ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 3/97-98.

⁹¹ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/146.

⁹² el-Bakara 2/185.

⁹³ el-Kadr 97/1.

⁹⁴ ed-Duhân 44/3.

anlamlarında herhangi bir problem bulunmadığını hatırlatır. Fakat tefsirle uğraşanların her nasılsa bu âyetin bir problem arz ettiğini söylediklerini ve güya Kur'an'ın Kadir gecesinde dünya semasına topluca indirilmiş olduğunu, sonra da oradan tadrîcî olarak parça parça indiğini söylemelerini hayretle karşılar. Çünkü Kur'an'ın dünya semasında durmasıyla diğer semalarda yahut levh-i mahfûzda durması arasında insanlar açısından bir farkın olmadığını hatırlatır. Kur'an orada durduğu sürece insanlar için hidayet olmayacaktır ve bu durumda dünya semasına indirilmesinin faydasının ne olacağı da anlaşılamayacaktır. Rızâ, üstadı Abduh'un bu tür rivayet ve izahlardan hiçbirinin sahih olmadığını söylediğini belirterek bunların sadece haşviyât (şişirmeler) olduğunu ve Ramazan ayını tazim için uydurulmuş olabileceğini söylediğini kaydeder. Hâlbuki Ramazan ayının değeri için bu tür sözlere ihtiyaç yoktur. Zira Allah'ın Kur'an'ı insanların hidayeti için bu ayda indirmiş olması, onu İslâm dininin şiarlarından biri kılması ve bu ayı ibadet mevsimi olarak belirlemesi şeref olarak ona yeterlidir.⁹⁵

Menâr yazarları, tefsirde rivayetlerin bolca kullanılmasına karşı epeyce mesafelidirler ama bûsbütün kayıtsız da değildirler. Zira onlara göre merfû ve sahih rivayetler her şeyden önce gelir. Sahâbenin lügavî manalar ve/veya kendi dönemlerindeki pratik uygulamalarla ilgili beyanlarıysa bilgi değeri açısından ikinci sırada yer alır. Bununla birlikte onlar, tefsir literatüründeki sahih rivayet malzemesinin gerçekten çok az olduğunu ifade ederler.⁹⁶ Bu nedenle *Menâr* yazarlarına yönelik eleştirilerin içinde belki de en yoğun olanı bunların akılcı yöntemleri gereği sahih de olsa bazı rivayetleri kabul etmedikleri ithamıdır. Onların tefsir yönteminde inşa ettikleri en önemli ilkelerden biri hadis kaynaklarında yer alan haberleri Kur'an'a arz etmekle bir nevi metin tenkitini esas almalarıdır.⁹⁷ Bu hususta Rızâ, zâhirî durumlarına aldanılarak güvenilir kabul edilen râviler olduğunu ancak onlarda gizli kusurların bulunabileceğini belirtir.⁹⁸ O, metin tenkidinin önemine şöyle işaret eder: "Rivâyetler senetler gibi, metin yönünden de tenkit edilseydi, metinler senetlerin çoğunun geçersiz olduğuna hükmederdi. Âlimler şöyle söylemiştir: "Kur'an'ın zâhirine, şeriatta kesinleşmiş kurallara, aklî, hissî, açık ve yakîn delile muhalefet, mevzû rivayetin alametlerindendir."⁹⁹

2.5. İsrâiliyat'a Yer Verilmesi

Menâr yazarlarının rivayet ağırlıklı tefsir literatürüne yönelik en sert eleştirilerinden biri İsrâiliyatla ilgilidir ve onlar, İsrâiliyatı tefsirin en problemlı meselelerinden biri olarak algılayıp tanımlamışlardır. Onlara göre İsrâiliyat, Kur'an'ın sağlıklı biçimde anlaşılmasının önündeki en büyük engellerden birisi ve belki de birincisidir. Araştırmacılara göre Abduh, daha ilk kuşaklardan silsile halinde gelmesine ve İslâmî literatürü bütünüyle kaplamasına rağmen İsrâiliyat diye adlandırılan bilgi ve haber malzemesini tümünden reddedici bir tutum takınmıştır.¹⁰⁰ Bu nedenle özellikle Batılı araştırmacılar, Abduh'u ve Rızâ'yı İsrâiliyat tenkitçiliğinin hatta İsrâiliyatın çağdaş dönemde tamamen reddedilişinin dönüm noktası olarak görmektedir.¹⁰¹ *Menâr* yazarlarına göre müfessirlerin Kur'an'ı tefsir ederken lafızların delâlet ettikleri anlamlardan ve masum olan Hz. Peygamber'in açıklamalarından başkasına yer vermemeleri gerekir. Fakat onlardan bazıları Yahudilerin dilinden topladıkları İsrâiliyat'la tefsirlerini doldurmaya pek düşkün olmuşlardır. Bu sebeple bu gereksiz ve zararlı şeyleri, Kur'an tefsirine yamamışlar ve bunları vahyin açıklaması gibi göstermişlerdir.¹⁰²

⁹⁵ Rızâ, *Tefsîrül-Menâr*, 2/130.

⁹⁶ Rızâ, *Tefsîrül-Menâr*, 3/80.

⁹⁷ Atalay, *20. Yüzyıl Tefsir Akımı*, 266.

⁹⁸ Aydın, *Reşid Rızâ ve Hadis*, 199.

⁹⁹ Rızâ, *Tefsîrül-Menâr*, 3/116.

¹⁰⁰ Döner, *Tefsirde İsrailiyyatın Kaynak ve Bilgi Değeri*, 57.

¹⁰¹ Kaya, *Çağdaş Tefsirlerde İsrailiyat Eleştirisi*, 250.

¹⁰² Rızâ, *Tefsîrül-Menâr*, 1/148; 2/360; 9/112.

Rızâ, üstadı Abduh'un:

“Tefsir kitaplarını güvenilir olmayan İsrâiliyat'a dair kıssalarla dolduran müfessirleri, doğrusu, iyi niyetli olmalarından dolayı mazur görüyoruz; ancak asla bu tür bilgileri kaynak olarak kabul etmiyoruz hatta yasaklıyoruz. Kur'an kıssalarının tefsirinde ancak Kur'an'ın naklettiği kadarıyla yetiniyoruz ve onları sadece Kur'an'ın naklettiği hususlarla örtüşen sahih rivayetlerle açıklamaya çalışıyoruz.”

dediğini kaydeder.¹⁰³ Ayrıca Abduh'un İsrailoğulları ve diğer peygamberlerle ilgili kıssalar konusunda çok dikkatli olunması, müfessir ve tarihçilerin, Kur'an'ın zikredilmeyen bu nakillerine fazla güvenilmemesi gerektiğini öğrencilerine defalarca söylediğini vurgular. Zaten tarihî ve bilimsel araştırmalarda uzman olanların, dikkatli bir inceleme ve araştırma yapmadan ve birtakım bulgulara dayanmadan, tarihin “karanlık dönemler” diye adlandırılan kesitlerine dair aktarılan gelen bilgilere güvenilemeyeceği görüşünü savunduklarını hatırlatır.¹⁰⁴ Rızâ da İsrâiliyat haberlerinin güvenilir olmamasına rağmen kitaplara girmesinin nedeni olarak bazılarını bu rivayetlerin âyetlerin nazımlarına, üsluplarına ve ahenklerine diğerlerinden daha yakın olduğu gerekçesiyle başka rivayetlere tercih edilmeleri olduğunu belirtir.¹⁰⁵ Rızâ, İsrâiliyat konusunda her zaman tetikte ve uyanık olmasına rağmen İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) bile birçok İsrâiliyat haberlerini naklettiğini söyleyerek bu hususta çok dikkatli olunması gerektiğini hatırlatır.¹⁰⁶ Bu konuda okurun bu türden İsrâiliyat haberleriyle Kur'an kıssaları aralarında hiçbir benzerliğin olmadığını fark ederek farklı kaynaklarda yer alan ve Kur'an'a ters düşen hiçbir bilgiye itibar etmemesini ister.¹⁰⁷

İsrâiliyat haberlerinin çoğunun doğru olmadığını, bunların İslâm'a komplo kurmak için Müslüman olmuş ve olmamış Yahudi kökenli kişiler¹⁰⁸ tarafından uydurulmuş olduğunu söyleyen Rızâ,¹⁰⁹ hadis ilmi açısından özetle şöyle bir açıklamada bulunmaktadır:

“Râviler, bu İsrâiliyat haberlerini kaynağını belirtmeksizin naklediyorlardı. Bunu duyan bazı kimselerse o haberin reyile bilinebilecek bir haber olmaması nedeniyle Hz. Peygamber'e kadar ulaşan merfû bir isnadının olduğunu zannediyorlardı. Dolayısıyla böyle bir haberi, merfû hükmünde olan mevkuf bir haber olarak kabul ediyorlardı. Böylece Kitap ve Sünnet'e muhalif olan haberlerle uygun olan haberi birbirinden ayırmak zor hâle geldi. Bu ayırımı da sadece Kur'an'ı ve Sünnet'i hakkıyla anlayan muhakkik âlimler yapabiliyordu. Bu âlimler ümmetin içinde azaldıkça, tefsir, tarih ve vaaz kitaplarında yer alan İsrâiliyat türü haberleri kabul edip alanlar çoğaldı.”¹¹⁰

¹⁰³ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/287.

¹⁰⁴ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/288.

¹⁰⁵ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 9/187.

¹⁰⁶ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 9/310 “Rivayetlerin sahihlik sorununu belki de en çok önemseyen müfessir İbn Kesîr'dir. Tefsirde takip ettiği yöntemle tefsirin rivâyet kaynaklı sorunlarına çözüm bulmaya çalışmıştır. Naklettiği haberlerin illetlerini açıklamış, senedi zikretmekle yetinmeyip râvî araştırmıştır. Buna karşılık zaman zaman bu titizliğin dışına çıkarak sahih olmayan rivâyetleri naklettiği olmuştur.” bk. Ali Karataş, *Tefsir Geleneğinde Rivayet* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2021), 246.

¹⁰⁷ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 2/389.

¹⁰⁸ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 8/317.

¹⁰⁹ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 1/384; 4/219.

¹¹⁰ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 8/317. Aynı soruna Rızâ'dan önce Hindistanlı âlim Şah Veliyullah ed-Dihlevî (ö. 1176/1762) de işaret etmiştir. O, sorunu rivayet inceliklerinden haberi olmayan sâlih bir zatın Kur'an ya da sahih hadis muhtemel manalarından birini mana yoluyla rivayet etmesi ve böylece o muhtemel manayı merfû bir hadis şekline sokması olarak belirlemiştir. bk. Şah Veliyullah ed-Dihlevî, *Hüccetullâhi'l-bâliga*, thk. es-Seyyid Sâbık (Beyrût: Dâru'l-Cil, 2005), 1/233. Dihlevî'nin bu bakışını inceleyen Ali Karataş ise konu hakkında şunları söylemektedir: “Sahihtik sorunu olan bu rivayetler, aslen Kur'an veya hadisten anlaşılman anlamların manayla rivâyet edilerek, bunların merfu hadis şeklinde algılanması, Kur'an ve Sünnet'ten anlaşılman mananın kasten, tek başına hadis kılınması sonucunda ortaya çıkmıştır. Dihlevî'ye göre bunlar, başlangıçta birer tefsir rivâyeti değilken sonradan hadis haline gelmişlerdir. Dihlevî, tezini temellendirirken önce hadis kitaplarını beş tabakaya ayırmış, daha sonra dördüncü tabakadaki kitapların, önceki tabakalarda yer almayan rivâyetleri, az önce izah ettiğimiz şekilde hadis kılarak kendi kitaplarına dâhil ettiğini ifade etmiştir. Ayrıca ilk tabakalarda yer almayıp ortalıkta dolaşan rivâyetlerin, bu tabakadaki eserlerde dercedildiğini de belirtmiştir.” Karataş, *Tefsir Geleneğinde Rivayet*, 243; Ayrıca bk. Aydın, *Reşid Rızâ ve Hadis*, 210-211.

Rızâ, Bakara sûresinin 243. âyetiyle¹¹¹ ilgili Abduh'un şu sözünü nakleder:

“Kur'an, memleketlerinden çıkanları mutlak olarak zikretti. Ne sayılarını, ne ümmetlerini ve ne de memleketlerini belirtti. Eğer Allah Teâlâ, bunların ayrıntılı bir şekilde açıklanmasında bizim için bir hayır murad etseydi Kitabı'nda bunu bize lütfederdi. Bu nedenle biz Kur'an'ı olduğu gibi alır başkalarının zikrettiği israilî rivâyetlerden hiçbirisini tefsire sokmayız. Çünkü rivâyetlerde ibret alınacak bir şey olmadığı gibi, bunların fazladan bir bilgi verdiği de yoktur.”¹¹²

Abduh'un bu görüşü, vahiy haricindeki İsrâiliyat veya mitoloji tüm bilgilere kesin bir biçimde kapıları kapatmaktadır. Ona göre Kur'an'ın çizdiği sınırlar içinde kalınmalı ve bu sınırlar aşılmamalıdır.¹¹³

Menâr yazarlarının, İsrâiliyat türü bu rivâyetlerin tefsirde olmaması gerektiğine dair tutumları, onların selefi yönünü en net ortaya koyan durumlardan birisidir. Bilindiği üzere seleflik düşünce sisteminde en büyük sorunlardan biri de dine sonradan giren bid'at ve hurafelerdir.¹¹⁴ Bu noktada onlar, Müslümanların geri kalmasında bunların etkili olduğunu ve bunlardan kurtularak dinin en saf haline döndürülmesi gerektiğini savunmaktadır. Dolayısıyla da bu hedefe ulaşmak için yazdıkları tefsirde bunu titizlikle uygulamak istemişlerdir. Bu noktada *Menâr* yazarlarına İsrâiliyat'a yönelik olumsuz bakış açılarının temel gerekçelerinin eski seleflikten (İbn Teymiyye ve İbn Kesîr selefliği) oldukça farklı olduğu eleştirisi getirilmektedir. Zira eski seleflikte İsrâiliyat karşıtlığı temelde sübut problemiyle ilgilidir. Bunun yanında İslâm şeriatına ve akla aykırılık gibi itiraz gerekçelerinden de söz edilebilir. Ancak sübut problemi bu gerekçelerden daha önemli ve önceliklidir. Kaldı ki bir rivayet sübut yönünden sahih ve sağlamısa muhtevasının şeriatı ve akla aykırılığı söz konusu olamaz. Çünkü Ehl-i hadis ve selefi paradigmaya göre bir rivayetin Hz. Peygamber veya sahabeye aidiyeti gerçekten tespit edilmişse, muhtevasının şeriatı aykırı olduğu düşünülemez. Fakat *Menâr* yazarlarının İsrâiliyat karşıtlığındaki temel gerekçeleri sübuttan ziyade delalet problemiyle ilgilidir. Delalet probleminden maksat İsrâiliyat'ın sayısız bid'at ve hurafe içermesi ve aynı zamanda akla aykırı anlatımlar ihtiva etmesidir.¹¹⁵ Hatta *Menâr* yazarları, kaynaklarımızdaki bazı israilî rivâyetleri kutsal kitaplardaki mevcut bilgilerle karşılaştırdıklarını, fakat birçoğunun bu kaynaklarda da yer almadığını gördüklerini belirtmektedir.¹¹⁶

Tüm bu eleştirilerine karşın Rızâ, bazı âyetlerin tefsirinde özellikle Kitab-ı Mukaddes'ten alıntılar yapmış ve bu alıntılarını uzun tutmuştur. İsrâiliyat'a karşı takındığı keskin ve sert tavra rağmen kendisinin de Tevrat'tan nakiller yapması, birçok araştırmacı tarafından eleştirilmiştir. Zehebî, A'râf sûresinin Hz. Mûsâ'nın Firavun ve ehline tufan, çekirge, haşere, kurbağa ve kan şeklinde çeşitli mucizeler göstermesinden 133. âyetini tefsir ederken Rızâ'nın Tevrat'tan uzun uzun alıntılar yapmasını ve bunları İslâmî kaynaklardaki rivâyetlere tercih etmesini gerçekten hayret verici olduğunu söylemektedir.¹¹⁷ Abdulhamit Birişik, Rızâ'nın israilî haberleri rivayet eden Ka'bu'l-Ahbâr ve Vehb b. Münebbih gibi Yahudi asıllı mühtedi ravileri dini kasten bozmakla itham ettiğini ve onlar hakkında ağır ifadeler kullandığını belirttiikten sonra onun fiten, deccal, kıyametin kopması ve Hz. İsa'nın nüzulü gibi konularla ilgili sahih rivâyetlerden bazılarını da İsrâiliyat olarak adlandırıp reddettiğini söyler. Öte yandan Rızâ'nın, İsrâiliyat konusunda bu kadar hassas olmasına rağmen kendisinin de bazen Kitab-ı Mukaddes'e başvurmasının¹¹⁸ izahı oldukça zor bir çelişki olduğunu hatırlatır.¹¹⁹ Mustafa Ünver de İsrâiliyat'ı toptan reddedenlerin tavırları hakkında şöyle der:

¹¹¹ “Binlerce oldukları halde, ölüm korkusundan dolayı yurtlarından çıkıp gidenleri görmedin mi? ...”

¹¹² Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 2/362; Ayrıca bk. Dereli, *Tefsirde Yanılgı*, 39-53.

¹¹³ Kaya, *Çağdaş Tefsirlerde İsrailiyat Eleştirisi*, 255.

¹¹⁴ Aydın, *Reşîd Rızâ ve Hadis*, 214.

¹¹⁵ Döner, *Tefsirde İsrailiyatın Kaynak ve Bilgi Değeri*, 63.

¹¹⁶ Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 4/219; Ayrıca bk. Kaya, *Çağdaş Tefsirlerde İsrâiliyat Eleştirisi*, 252.

¹¹⁷ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 151-153.

¹¹⁸ Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 9/79-81.

¹¹⁹ Abdulhamit Birişik, “İsrâiliyat (Tefsir)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001), 23/201.

“Bu tür tefsirlerin sistemsiz ve düzensiz hücumlardan, kendilerinden önceki müellifler paylarını aldığı gibi, kaynak olarak kendilerine dayandırılan sahabe ve tabiin tabakasının mensupları da paylarını alırlar. Ne var ki doğruluğuna ve yanlışlığına bakmaksızın ve herhangi bir yorum ve açıklamada bulunmaksızın sırf İsrâiliyat olması hasebiyle hücum eden bu tefsirler; bâtil İsrâiliyat'ı körü körüne nakledenlerin düştüğü yanlışlığa bir başka yönden düşmüş görünmektedirler. Örneğin Rızâ'nın *Tefsîru'l-Menâr*'ı böyledir.”¹²⁰

2.6. İbarede Olmayan Meselelerin Tefsire Alınması

Rızâ, Kur'an'da konu edinilenin dışındaki herhangi bir meselenin tefsire dâhil edilmemesi gerektiğine sıklıkla vurgu yaparak şöyle demektedir: “Bu konudaki temel prensibim; Kur'an'ın anlaşılması ve onun rehberliğinden yararlanmayla ilgisi olmayan ihtilâflı meselelere değinmemektir. Ayrıca Müslümanların tefrikaya düşüp birbirlerine düşman olmalarına sebep teşkil eden mezheplerden herhangi birisinin görüşünü tercih etmemektir.”¹²¹ Rızâ, Kur'an'ın delâlet etmediği ihtilâflı konuları zikretmemenin üstadı Abduh'un tefsir yaparken uyguladığı genel prensibi olduğunu hatırlatır ve onun Bakara sûresinin 173. âyetini tefsir ederken şöyle dediğini nakleder:

“Bu âyetin tefsirinde bazı müfessirler leşle ilgili ihtilâflı bazı konuları zikretmişlerdir. Örneğin; leşin derisinden faydalanmanın helal oluşu veya onu yemenin dışındaki bazı şeyler gibi. Biz, Kur'an'ı tefsir ederken ibarenin delâlet etmediği ihtilâflı konulara girmeyeceğimizi söylemiştik. Çünkü Kur'an, daima her türlü ihtilâfın üstünde kalması gerekir.”¹²²

Rızâ, derinlemesine araştırma ve açıklamaya ihtiyaç duyulan bir konu olan Hz. İsa'nın kıyametten önce inişi hakkında yapılan tartışmalara işaret ederek Kur'an'da bu konuda açık bir bilginin bulunmadığından dolayı bu tartışmaların yerinin tefsir kitapları olamayacağını söyler.¹²³

Rızâ, ibarede olmayan ihtilâflı konularla ilgilenmenin boş bir iş olacağına ve Allah'ın Kitabı'nın boş şeylerle meşgul olmaktan münezzehe olduğuna işaret eder. Bazı müfessirlerin âyetlerin tefsirine lafzının delalet etmediği birtakım manalar kattıklarını söyler. Bunun da başlıca sebebinin; zayıf rivayetlere uymaları veya fıkıhçıların tartışmalarına kendilerini kaptırmaları olduğunu söyler.¹²⁴ Rızâ, olanca zekâsına ve anlayışına rağmen Râzî'nin bu hataya sıkça düşmesini eleştirerek onun âdeti üzerine tefsirinde kendisinin ortaya attığı meselelere yine kendisinin bazı itirazlar getirdiğini ve sonra da bunlara cevaplar verdiğini hatırlatır. Onun Nisâ sûresinin 83. âyetini tefsir ederken “yestenbitûnehû” kelimesi hakkında zikrettiği yorumların ve cedellerin âyetin manası dışında olduğunu, tartışılan meselelerin hakikat, mecaz veya kinaye yönüyle bu kelimenin manasına girmediğini, dolayısıyla Râzî'nin söylediklerinin tümünün temelsiz ve abes olduğunu belirtir. Ayrıca bu örneğin, müfessirlerin Kur'an'ı sonradan çıkan terimlerle tefsir etmelerinin anlama hatasına neden olduğuna dair yaptığı tespiti delil gösterilebileceğini hatırlatır.¹²⁵

Hal böyleyken Reşîd Rızâ, üstadı Abduh'un vefatından sonra yazmaya devam ettiği tefsiri, bütün entelektüel faaliyetlerine bir dayanak noktası olarak görmüş ve hayatı boyunca vermiş olduğu mücadelede mevzi olarak *Menâr*'ı kullanmıştır. Bu bakımdan tefsir, oldukça geniş bir hacme ulaşmıştır. Kuşkusuz burada Abduh'un yeni tefsir tasavvuruna aykırı bir durumun olduğu hemen sezilmektedir. Zira Abduh, kendi neşrettiği eserlerde gayet veciz bir üslubu benimsemiş, ancak okuyucunun anlamakta zorlanacağı noktalara ışık tutmayı amaçlamıştır.¹²⁶ Reşîd Rızâ, ibarede olmayan konuları tefsirine almak noktasında yöntem olarak üstadından ayrıldığını şu şekilde ifade etmiştir:

¹²⁰ Mustafa Ünver, *Tefsirde Öteki Celaleyn'de İsrailiyat* (Samsun: Sidre Yayınları, 2008), 57.

¹²¹ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 5/15.

¹²² Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 2/81; 3/231.

¹²³ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 6/18.

¹²⁴ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 7/65.

¹²⁵ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 5/244.

¹²⁶ Kaya, *Çağdaş Tefsirlerde İsrailiyat Eleştirisi*, 70.

“Üstad Abduh'un vefatından sonra ben onun yönteminden daha farklı bir yol izledim. Âyetle ilgili olan sahih Sünnet'e yer verirken onun âyetin tefsiri mahiyetinde ya da onun hükmü hakkında olup olmadığına bakmadım. Bazı kelimelerin, cümle yapılarının ve âlimler arasında görüş ayrılığı bulunan meselelerin tetkikine, bir âyetin başka sûrelerdeki benzerlerine geniş yer ayırdım. Müslümanların şiddetle ihtiyaç duydukları konularla ilgili olarak ek mahiyetinde başlıklar açtım ve buralarda zamanımızda inananların imanlarını ve din karşıtı inkârcı ya da bidatçılar karşısında onların konumlarını güçlendirecek, bir türlü çözüme kavuşturulamayan bazı konulara kalbe huzur verecek çözümler getirecek açıklamalar yaptım.”¹²⁷

Rızâ, üstadının görüşünü de göz önünde bulundurarak okurlarına bu uzun ek mütalaaları ayrıca okumalarını tavsiye etmiştir. Çünkü her ne kadar bu ek bilgileri tefsirine almış ise de ona göre tefsir okumaktan maksat bu ilave konuları okuyup anlamak değil, doğrudan Kur'an'ı anlamak, bizzat onun hidayet oluşunu ortaya çıkarmak ve ondan yararlanmaktır.¹²⁸

Rızâ, bazen kendisi de âyetin ibaresinde olmayan konulara girmiştir. Bu durumun kendi tefsir kurallarıyla çeliştiğinin farkında olan müfessir, neden konu dışına çıktığını açıklamak zorunda hissetmiştir. Bazen de böyle yapmakla metodunun dışına çıkmadığını iddia ederek nedenini izah etmiştir. Örneğin Bakara sûresinin 229. âyetinin tefsirinde talak çeşitleri ve bunların gerçekleşme şartları konusunda uzun bir izah yaptıktan sonra şöyle demektedir: “Tefsirimizde görüş ayrılıklarına yer vermekten kaçınmamıza rağmen, bu konudaki ihtilâfları zorunlu olarak uzun uzadıya zikrettik. Çünkü bazı kişiler, cumhurun uygulamasını üzerinde icmâ edilmiş bir konu olarak algıladılar.”¹²⁹ Rızâ, Âl-i İmrân sûresinin 145. âyetini tefsir ederken irade konusuna uzun uzun değindikten sonra bunun nedenini şöyle açıklamıştır:

“İnsanların işlerini düzenleyen ve onları mutluluğa veya bedbahtlığa yönlendiren iradenin konumuna işaret etmekle ben bu âyetin tefsirin konusu dışına çıkmış olmuyorum. Çünkü Allah Teâlâ, insanlara olan bağışını onların iradelerine bağlı kılmıştır. Ne yazık ki insanların pek azı hariç bunu hakkıyla değerlendiremedikleri için böylesi bir hatırlatmaya hatta bundan daha fazlasına da muhtaçtırlar.”¹³⁰

Dolayısıyla *Menâr* yazarları ibarede olmayan ihtilâflı meselelerin tefsire alınmamasını savunmalarına, diğer müfessirleri bu konuda eleştirmelerine rağmen lüzum gördüklerinde kendileri de bu tür meseleleri tefsirlerine almışlardır. Bu da bir konunun, tefsire alınıp alınmamasının müfessirin bakış açısına ve önem verdiği noktalara göre değişebileceğini ve kişisel görüşlere dayanarak diğer müfessirlerin eleştirilmesinin pek doğru olmadığını göstermektedir.

2.7. Şahsi Görüşlere ve Mezhebî Kaygılara Dayalı Yorumların Yapılması

Rızâ, ilk dönemlerde olmayıp sonradan ortaya çıkan ve Kur'an'ı anlama noktasında sorun teşkil eden, ayrılık ve ayrımcılık aleyhinde şiddetli uyarılar olmasına rağmen Müslümanları parçalayan mezhep ve grup taassubuna dikkat çekmiştir. Ona göre bir gruba veya hizbe mensup olan herkes, araştırma ehlinde olup ictihad ve bağımsızlık iddiasında bulunsun da Kur'an'a ve Sünnet'e sadece mezhebinin görüşleri çerçevesinden baktığında yanılması muhtemeldir. Çünkü mezhep bağlılığıyla onların mutlak ictihad dedikleri gerçek bağımsızlık birbirine karşıttır.¹³¹ Bu nedenle Rızâ, Kur'an'ı tefsir eden kişinin şahsi görüşünü ve mezhebini ön plana çıkarmasının tefsirde düşülen hatalardan biri olduğunu ifade eder. O, konu hakkında şöyle der: “Kur'an'ı kendi şahsi görüşüyle tefsir etmenin manası şudur: İnsan herhangi bir konuda kendisi için bir görüş, bir mezhep tercihi yapar ve Kur'an lafızlarını, ilk planda akla gelen zâhirî manalarından çıkararak bunu kendi görüş ve mezhebine uygun hale getirmeye çalışır.”¹³² Bu hataya düşmemek için tefsirinde şu temel prensibi benimsediğini

¹²⁷ Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/16.

¹²⁸ Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 1/16.

¹²⁹ Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 2/306.

¹³⁰ Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 4/140.

¹³¹ Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 9/112.

¹³² Rızâ, *Tefsîrü'l-Menâr*, 4/325.

söyler: “Kur’an’ın anlaşılması ve rehberliğinden yararlanmayla ilgisi olmayan tartışmalı konulara hiç girmemek, Müslümanların ayrılığa düşüp birbirlerine düşman olmalarına neden olan mezheplerden herhangi birisinin görüşünü tercih etmemek.”¹³³ Çünkü ona göre Kur’an’ın tefsir edildiği eserler, müfessirin kendi mezhebinin görüş ve düşüncelerini destekleyerek diğerlerine karşı üstün gelmeye çalıştığı yerler değildir.¹³⁴

Menâr yazarları, müfessirlerin şahsi görüşlerini ön plana çıkarmak adına gereksiz ilimler ve lügavî bilgiler vermek suretiyle fazla ayrıntılara dalarak insanları Kur’an’dan uzaklaştırmalarını ve mezhebî bakış açılarını Kur’an’a dayandırmak istemelerini eleştirmektedirler.¹³⁵ Abduh’un *Celaleyn Tefsiri*’ne yönelttiği eleştiri bu konuya örnek olarak verilebilir. Süyûtî, bu eserde Âl-i İmrân sûresinin 26. âyetini tefsir ederken: “*Hayr, Senin elindedir!*” şeklindeki âyete Mu‘tezile’nin görüşüne katılmadığını belirtmek için “ve şer” takdiri yapmıştır.¹³⁶ Hâlbuki âyetin metninde şerrin Allah’ın elinde olduğuna veya olmadığına dair herhangi bir ibare yoktur. Bu nedenle âyetin nüzul sebebi özel veya genel de olsa belagat, burada sadece “hayr”ın zikredilmesini gerektirmektedir. Abduh, tefsir kitaplarının mezhepler arası çatışma yeri olmadığını söyler ve bu konuda âyetin devamındaki: “*Sen her şeye kadirsin.*” ifadesinin kendisi için yeterli olduğunu belirtir.¹³⁷

Sonuç

Bu araştırmada İslâm tefsir yorum geleneği bağlamında *Tefsîrû'l-Menâr* adlı tefsirin yazarları olan Reşîd Rızâ ve hocası Muhammed Abduh’un tefsir yapmanın amacı ve müfessirleri bu amaçtan uzaklaştıran tefsir yöntemlerine dair eleştirilerinin tespiti yapılmaya çalışılmıştır. *Menâr* yazarlarının tefsirlerinde birçok meseleyi ele almalarının yanında özellikle İslâm dünyasında yaşanan ilmi ve fikrî duraklama ve gerileme sorununa Kur’an temelli çözümler bulmaya gayret ettikleri görülmektedir. Bu konudaki temel görüşleri, Kur’an’ın bir hidayet ve irşat rehberi olduğu ve bu rehberden günümüz Müslümanlarının yeteri kadar istifade edemedikleri noktasında yoğunlaşmaktadır. Bunun bir nedeni olarak müfessirlerin Kur’an’ı bu ana hedefinden uzaklaştırıcı yöntemlere başvurmaları ve böylece okurlarını da Kur’an’dan uzaklaştırmaları olarak görmüşlerdir.

Bu çalışma, *Tefsîrû'l-Menâr*’ın eleştirel bir bakış açısıyla incelenmesi sonucunda, müfessirlerin Kur’an’ın ana hedeflerinden sapmalarını ele aldıkları yedi ana başlığı tespit etmiştir. Bunlar arasında tefsirlerde gereksiz ayrıntılara girilmesi, ayetlerin sonradan ortaya çıkan teknik terimlerle yorumlanması ve sahih olmayan rivayetlere dayalı yorumlar yapılması gibi eleştiriler öne çıkmaktadır. Ayrıca, *Menâr* yazarlarının tefsirde kullanılan araç ve ilimlerin gereğinden fazla üzerinde durulmasının, Kur’an’ın ana mesajından sapmaya neden olduğunu belirttikleri görülmüştür. Bu eleştiri noktalarına, özellikle tefsirin mukaddime bölümünde işaret edilmiş ve âyetlerin yorumları yapılırken yeri geldikçe örnekler verilerek izah edilmiştir. Bu eleştiriler, yazarların yaşadıkları zaman ve çevreyi etkilemekle kalmamış, günümüze kadar etkisini sürdürebilmiştir. Bu nedenle *Menâr* tefsirinin, klasik tefsir geleneğini eleştirmekle kalmayıp günümüz Müslümanlarının Kur’an’a yaklaşımında bir rehberlik sunma iddiasında olduğu da görülmektedir. Her ne kadar bu eleştirilerden bazıları Müslümanlar arasında kabul görmüş olsa da bazıları hakkında aşırı, hatalı, gereksiz oldukları yönünde görüşler de vardır.

Tefsîrû'l-Menâr yazarlarının ortaya koydukları bu eleştirilere bazen kendilerinin de riayet etmedikleri görülmüştür. Bu noktada Rızâ’nın tefsir anlayışının hocası Abduh’dan sonra farklılaştığı, daha önceden hocası ile beraber eleştirdiği birçok konuya kendisinin de uymadığı barizdir. Hatta Abduh’un öz ve ayrıntısız tefsir üslubu Rızâ’da gerek gördüğü yerlerde uzun

¹³³ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 5/15.

¹³⁴ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 4/230; 5/339; 9/28.

¹³⁵ Ziya Şen, “Reşîd Rıza ve Tabatabâî’nin Tefsirlerindeki Mukaddimelerinin Karşılaştırılması”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2009), 105.

¹³⁶ Mahallî - Süyûtî, *Tefsîru'l-Celâleyn*, 53.

¹³⁷ Rızâ, *Tefsîrû'l-Menâr*, 3/224.

açıklamalar ve alıntılar şeklini almıştır. Bu konuda Rızâ'nın tefsirinde âdeta bir dergi gibi makaleler yayımladığı görülmektedir. Bunun bir sonucu olarak da daha Yûsuf sûresinde tefsir 12 cilt olmuştur. Aslında bu durumun farkında olan Rızâ, sınırları neden ihlal ettiğine dair açıklamalarda bulunarak kendini bir bakıma mazur göstermeye çalışmış ve bu tür uzun alıntı ve açıklamaların tefsir okumaları haricinde okunmasını tavsiye etmiştir. Çalışma sonucunda *Tefsîrü'l-Menâr*'da salt bir tefsir geleneği eleştirisinin olmadığı tespit edilmiştir. Büyük bir çoğunlukla Kur'an'ı tefsir için kullandıkları yöntem ve araçlar tefsir geleneğimizde kullanılanlarla aynıdır. *Menâr* yazarlarının eleştirdikleri nokta, tefsirde kullanılan araç ilimlerinin gereğinden fazla üzerinde durulup amaç haline getirilmesi hususudur. Bu eleştirilerinin bazılarında haklı görülseler ve kendilerinden sonraki birçok müfessiri etkilemiş olsalar da özellikle Rızâ'nın eleştirdikleri hususlara titizlikle uymaması karşı eleştiriye ve görüşlerinin tutarlı/geçerli olmadığı iddiasına neden olmuştur.

Sonraki araştırmalarda *Menâr* yazarlarının Kur'an tefsirine dair eleştirilerinin daha derinlemesine incelenmesi, bu eleştirilerin tefsir ilmine katkı ve sınırlarının detaylandırılması söz konusu olabilir. Ayrıca, *Menâr* yazarlarının klasik tefsirlerdeki aşırılıklara yönelik eleştirilerinin ışığında, klasik ve modern tefsir yöntemleri arasında kapsamlı karşılaştırmalar yapılabilir. Bunun yanı sıra Abduh ve Rızâ'nın yaşadığı dönemin toplumsal ve siyasal şartlarının bu tefsir üzerindeki etkileri göz önünde bulundurularak *Menâr Tefsiri*'nin sosyolojik arka planı detaylı bir şekilde araştırılabilir.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Finansman/Funding: Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul ederler / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Yazar Katkıları/Author Contributions: Çalışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study: İY (%40), MK (%60) Veri toplanması / Data collection: İY (%60) MK (%40) Veri Analizi / Data Analysis: İY (%60), MK (%40) Makalenin Yazımı / Writing up: İY (%60) MK (%40) Makale Gönderimi ve Revizyonu / Submission and Revision: İY (%60), MK (%40).

Çıkar Çatışması/Competing Interests: Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The authors declare that have no competing interests.

Kaynakça

- Abduh, Muhammed. *Tefsîru'l-Fâtîha*. Mısır: Matba'atu'l-Mevsû'ât, 1319.
- Âlûsî, Şihâbuddîn Mahmûd. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-'azîm ve's-seb'i'l-mesânî*. thk. Ali Abdalbârî Atıyye. 15 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- Arpa, Enver. "Tefsirde Çağdaş Akılcı Ekol". *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi* 8/Ek Sayı: 1 (2019), 899-918. <https://doi.org/10.33206/mjss.459655>
- Atalay, Orhan. *20. Yüzyıl Tefsir Akımı*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.
- Ateş, Süleyman. "Kur'ân'a Yaklaşımda Islâh Akımı (Modernizm)". *Medrese Geleneği ve Modernleşme Sürecinde Medreseler*. ed. Fikret Gedikli. 1/33-53. Muş: Muş Alparslan Üniversitesi Yayınları, 2013.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. 12 Cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988.
- Aydemir, Abdullah. *Tefsirde İsrailiyyat*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1992.
- Aydın, Mustafa. "Muhammed Reşîd Rızâ Hayatı, Eserleri, Kişiliği, Tecdîd ve Islâh Anlayışı". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 11/58 (Ağustos 2018), 845-858. <http://dx.doi.org/10.17719/jisr.2018.2598>
- Aydın, Mustafa. *Reşîd Rızâ ve Hadis (Neo-Selefilik Ekolü)*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2023.
- Birişik, Abdulhamit. "İsrâiliyat (Tefsir)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/199-202. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2001.
- Candan, Abdülcelil. *Kur'an Tefsirinde Sapma ve Nedenleri*. İstanbul: Denge Yayınları, 2. Basım, 2005.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. Ankara: Fecr Yayınları, 1996.
- Çelik, İmran. "Ehl-i Sünnet ve Şîa'ya Göre İsrâiliyat'ın Delil Oluşu (Muhammed Abduh, Reşîd Rızâ ve Tabâtâbâî Örneği)". *Bahkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (2020), 223-238.
- Çelik, Mehmet. *Muhammed Abduh ve Tefsirdeki Metodu*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Degâmin, Ziyâd. "Menhecü't-te'âmül me'a'l-Kur'ân fi fikri's-Şeyh Muhammed Reşîd Rızâ". *Mecelletü's-Serî'a ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye - Câmî'atü'l-Kuveyt* 17/20 (2002), 167-218.
- Demir, Fatma. *Reşîd Rızâ'nın Dini ve Siyasî Görüşleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: İFAV Yayınları, 57. Basım, 2019.
- Demirci, Muhsin. *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2017.
- Dereli, Muhammed Vehbi. *Tefsirde Yanılgı Sebepleri ve Bunlardan Korunma Yolları*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2009.
- Derveze, İzzet. *et-Tefsîrû'l-hadîs tertibu's-süver hasebe'n-nüzûl*. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2. Basım, 2000.
- Dihlevî, Şah Veliyyullah. *Hüccetullâhi'l-bâliga*. thk. es-Seyyid Sâbık. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Cil, 2005.
- Döner, Ertuğrul. *Tefsirde İsrailiyyatın Kaynak ve Bilgi Değeri*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Gökkır, Necmettin. "Kur'an Araştırmalarında Kullanılan Yeni Metot ve Teoriler". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12 (18 Nisan 2012), 75-103.
- İşcan, Mehmet Zeki. *Muhammed Abduh'un Dinî ve Siyasî Görüşleri*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998.
- İşcan, Mehmet Zeki. "Muhammed Abduh'ta Dini Düşüncede Islah ve Yenilik ya da Fikrî Çağdaşlaşma". *Doğu'dan Batı'ya Düşüncenin Serüveni* 9 (2015), 117-144.
- Karagöz, Mustafa. "Modern Dönem Tefsir 'Gelenek'inin Tahlili: Yapılanlar, Yapıl(a)mayanlar ve Yapılmaması Gerekenler". *İslam ve Yorum II: Temel Tartışmalar, İmkânlar ve Sorunlar*. ed. Fikret Karaman. 2/131-158. Malatya: İnönü Üniversitesi Yayınları, 2018.

- Karagöz, Mustafa. "Terim, İçerik ve İşlev Analizi Işığında Sosyolojik Tefsir". *Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar*. ed. Bilal Gökçür vd. 307-338. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Yayınları, 2010.
- Karataş, Ali. *Tefsir Geleneğinde Rivayet*. Ankara: Fecr Yayınevi, 2. Basım, 2021.
- Kavak, Özgür. "Reşîd Rızâ'nın İslah Anlayışı ve Davet ve İrşad Okulu Projesi". *Modernleşme Protestanlaşma ve Selefileşme Modern İslam Düşüncesinde Nassın Araçsallaştırılması*. ed. Mürteza Bedir vd. İstanbul: İSAR Yayınları, 2019.
- Kaya, Mesut. *Çağdaş Tefsirlerde İsrailiyat Eleştirisi*. İstanbul: İsam Yayınları, 2018.
- Kaya, Tuğba Nur. *Tefsîru'l-Menâr'ın Usûl Açısından Değerlendirilmesi*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Kızmaz, Zahir. "İslam Dünyasında Geri Kalmışlık Sorunu ve Fuat Sezgin'in Konuya İlişkin Görüşleri". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 9/Özel Sayı (Güz 2019), 97-120. <https://doi.org/10.29029/busbed.640930>
- Kiraz, Celil. *Menar Tefsirinde Özgün Yorumlar*. Bursa: Emin Yayınları, 2017.
- Koçyiğit, Hikmet. "Modern Tefsir Hareketinin Niteliği". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2013), 233-260.
- Mahallî, Celâleddîn - Süyûtî, Celâleddin. *Tefsîru'l-Celâleyn*. Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 1407.
- Na'nâa, Remzî. *el-İsrâiliyyât ve eseruhâ fi kütübî't-tefsîr*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1970.
- Ören, Mehmet Furkan. *Muhammed Abduh ve Eğitim Görüşleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2013.
- Özdemir, Ahmet. "Muhammed Abduh'un Kur'an Anlayışı". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/33 (2018), 83-101. <https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.443231>
- Öztürk, Mustafa. "Neo-Seleflik ve Kur'an -Reşîd Rızâ'nın Kur'an ve Yorum Anlayışı Üzerine-". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/2 (2004), 77-106.
- Râzî, Fahreddîn. *Mefâtîhu'l-gayb*. 32 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Rızâ, Muhammed Reşîd. *Tefsîru'l-Menâr*. 12 Cilt. Mısır: el-Hey'etü'l-Mısriyyetu'l-'Amme li'l-Kitâb, 1990.
- Rûmî, Fehd. *İtticâhâtü't-tefsir fi'l-karnî'r-râbî' aşere*. Beyrût: Müessesetü'l-Risâle, 1997.
- Salmazzem Mehmet, "Tehaddî" Âyetlerinin Nüzûl Kronolojisine Dair Farklı Bir Yaklaşım". *EKEV Akademi Dergisi* 64 (2015), 115-134.
- Salmazzem, Mehmet. *Modern Tefsirlerde Kur'an İ'cazı, (Menar Örneği)*. Van: Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Sezgin, Fuat. "İslâm Bilim Tarihinde Duraklamanın Başlangıcı ve Yaratıcılığın Son Bulmasının Nedenleri". *Orta Asya'da İslâm Temsilden Fobiye*. ed. M. Savaş Kafkasyalı. 1/157-174. Ankara, 2012.
- Sözen, Kemal. "İslâm Düşüncesinin Duraklama Sürecine Girmesinin Sebepleri". *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1997), 101-116.
- Şâtîbî, Ebû İshâk. *Kitâbü'l-Muvâfakât*. thk. Huseyn Eyt Saîd. 7 Cilt. Fas: Menşûrâtü'l-Beşîr Bina'tıyye, 2017.
- Şen, Ziya. "Reşîd Rızâ ve Tabatabâî'nin Tefsirlerindeki Mukaddimelerinin Karşılaştırılması". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 29 (2009), 95-122.
- Şimşek, Mehmet Sait. "Tefsir Kitaplarına Eleştirel Bir Yaklaşım". *Tefsirin Dünü ve Bugünü Sempozyumu*. Samsun: Samsun İlim Yayma ve Eğitim Vakfı, 1992, 81-90.
- Şimşek, Mehmet Sait. *Günümüz Tefsir Problemleri*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2016.
- Taberî, Ebû Ca'fer. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdulmuhsîn et-Turkî. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Webster, Jane - Watson, Richard T. "Analyzing the Past to Prepare for the Future: Writing a Literature Review". *MIS Quarterly* 26/2 (2002), 13-23.
- Yazır, Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kuran Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 3. Basım, 1979.
- Yıldız, İbrahim. "Kur'an'da Kardeş Şiddeti: Hâbil-Kâbil Ve Hz. Yûsuf Kıssalarına Psikolojik Bir Bakış". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 24/1 (Haziran 2020), 73-95.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *el-İsrâiliyyât fi't-tefsîr ve'l-hadîs*. Kâhire: Mektebetu Vehbe, ts.

- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*. 3 Cilt. Kâhire: Mektebetu Vehbe, 7. Basım, 2000.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım. *el-Keşşâf 'an hakâ'iki gavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. thk. Halil Me'mun Şeyha. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2005.